

فيلم نامه‌ای برای شناخت ابوسهل جرجانی

و

کتاب المائة في الطب

نوشتۀ

ابوسهل مسیحی جرجانی (د: ۴۰۰ ق / ۱۰۱۰ م)

پژوهش و گردآوری

محمد ابراهیم ذاکر

۱	فیلم‌نامه ابوسهل جرجانی.....
۱	زیست‌نامه ابوسهل مسیحی (۳۶۱ - ۴۰۱ ق).....
۱	مسیحی و تاریخ‌نویسان.....
۳	چهار مقاله.....
۴	تتمة صوان الحکمة.....
۵	أخبار العلماء بأخبار الحكماء.....
۵	عیون الأنباء في طبقات الأطباء.....
۶	کوتاه‌سخنی از مسیحی.....
۷	نوشته‌های مسیحی.....
۷	نزهة الأرواح و روضة الأفراح.....
۷	مسالك الأبصار.....
۷	تاریخ مختصر الدول.....
۸	مطرح الأنظار.....
۹	کوتاه‌سخنی از مسیحی.....
۹	نامه‌نگاری‌های ابوسهل.....
۹	نامه‌نگاری با ابن‌سینا.....
۱۰	نامه‌نگاری با ابوریحان.....
۱۰	شاگردان ابوسهل.....
۱۱	کتاب‌های ابوسهل مسیحی.....
۱۱	کتاب‌های علوم طبیعی، به ویژه پزشکی.....
۱۱	۱. کتاب المائة في الطب.....

٢. كتاب إظهار حكمة الله تعالى في خلق الانسان..... ١١
٣. كتاب في العلم الطبيعي..... ١٣
٤. كتاب الطب الكُلِّي ١٣
٥. مقالة في الجدري ١٤
٦. اختصار كتاب المجسطى ١٤
٧. كتاب تعبير الرؤيا..... ١٤
٨. كتاب في الوباء..... ١٥
٩. كتاب نواذر الحكمة ١٦
١٠. اصناف العلوم الحكمية ١٦
١١. رسالة الأدوية..... ١٦
١٢. تحقيق سوء المزاج ما هو و كم اصنافه ١٦
١٣. اصول علم النبض ١٧
١٤. فوائد في الشَّعر..... ١٧
١٥. الفراسة..... ١٧
١٥. كتاب في الباه..... ١٧
١٦. تلخيص السماء و العالم..... ١٧
١٧. اركان العالم ١٧
١٨. كتابه في مبادي الهندسة..... ١٧
١٩. و كتابه في رسوم الحركات في الأشياء ذوات الوضع ١٧
٢٠. و كتابه في سكون الارض أو حركتها..... ١٨
٢١. و كتابه في التوسط بين ارسطوطاليس و جالينوس في المُحرَّك الأول..... ١٨
٢٢. و رسالته في سبب برد أيام العجوز..... ١٨

ذاكر
دكتور محمد ابراهيم

۲۳	و رسالته في دلالة اللفظ على المعنى	۱۸
۲۴	و رسالته في علة التربة التي تستعمل في أحكام النجوم.....	۱۸
۲۵	و رسالته في آداب صحبة الملوك	۱۸
۲۶	و رسالته في قوانين الصناعة	۱۸
۲۷	و رسالته في دستور الخط.....	۱۸
۲۸	و رسالته في الغزليات الشمسية.....	۱۸
۲۹	و رسالته النرجسية.....	۱۹
۱۹	برخی از دیدگاه‌های برجسته پزشکی ابوسهل	۱۹
۱۹	برتری و مهم‌تر بودن کار قلب بر مغز.....	۱۹
۲۰	گردش کوچک و بزرگ خون.....	۲۰
۲۱	دیدگاه‌های دیگر پزشکی مسیحی	۲۱
۲۴	بررسی کتاب المائة في الطب.....	۲۴
۲۸	منابع کتاب المائة	۲۸
۲۸	نسخه‌های المائة.....	۲۸
۴۱	واژه‌های پارسی کاربردی در متن	۴۱
۴۲	ابزارهای کاربردی در متن	۴۲
۴۴	اندازه‌های وزنی و زمانی کاربردی در متن.....	۴۴
۴۴	کاردپزشکی (جراحی) در متن	۴۴
۴۴	شیوه‌ها و شکل‌های کاربردی دارو در متن.....	۴۴
۴۶	کتاب‌نامه	۴۶
۴۶	نمایه کتاب و مقاله	۴۶

ذکر
دکتر محمد ابراهیم

فیلم‌نامه ابوسهل جرجانی

پیش‌درآمد

زیست‌نامه ابوسهل مسیحی (۳۶۱ - ۴۰۱ق)

مسیحی و تاریخ‌نویسان

ما در تاریخ با بسیاری از بزرگان دانش و هنر پزشکی از یک سو و دیگر اندیشمندان رشته‌های علمی دیگر برخورد می‌کنیم توجه بسنده‌ای به ایشان نشده است؛ بنابراین، به خوبی می‌بینیم که گروهی از اندیشمندان بزرگ از گزاره شدن در کتاب‌های تراجم کنار زده شده‌اند، به ویژه زندگی‌نامه برخی از پزشکان ایران‌زمین، به شایستگی در کتاب‌های تاریخ‌نگاران راه پیدا نکرد و گروهی هیچ نامی از ایشان یاد نشد.

- یکی از انگیزه‌های این بی‌توجهی ترجمه‌نشدن کتاب‌هایشان به زبان لاتین است؛

- دیگری ممکن است، به جهت بیرون‌نیامدن گروهی از ایشان از سرزمین خراسان و فرارودان انگیزه دیگری برای این کنارگذاری باشد، ولی باید دانست که آوازه این گروه از پزشکان از خوارزم، خراسان و پیرامون شبه جزیره هند، بیشتر فراتر رفت. یکی از این گروه اندیشمندان ابوسهل مسیحی است که زندگی‌نامه او را در این جا به گستردگی بازمی‌گوییم.

داشته‌ها و یافته‌های نوشتاری درباره ابوسهل بسیار اندک و گاهی مبهم است.

ابوسهل مسیحی عیسی فرزند یحیی مسیحی (۳۶۱ - ۴۰۱ق / ۹۷۲ - ۱۰۱۱م) را پزشکی ترس‌آیین زاده شده در شهر جرجان به شمار می‌آورند. شاید زاده ۳۵۹ق / ۹۷۰م باشد.

ابن‌فندق بیهقی او را دانش‌آموخته بغداد می‌داند، در حالی که قفطی و دیگران براین باورند که وی از سرزمین خراسان و فرارودان بیرون نرفته است. گویا با دربار سامانیان و مأمون فرزند محمد فرزند خوارزم‌شاه ارتباطی تنگاتنگ داشته است.

قفطی او را پزشکی آگاه به دانش منطق و ورزیده در دانش پیشینیان و پزشکی توانا به شمار می‌آورد و درباره نامه‌نگاری‌هایش

با ابن‌سینا سخنی نمی‌گوید.

دکتر محمد ابراهیم

تنها ابن‌فندُق او را دانش‌آموخته بغداد می‌داند.

ابن‌ابی‌اصیبه آگاهی بیشتری از مسیحی می‌دهد. او را بسیار توانا در زبان و ادبیات عرب می‌داند و هم‌چون بیرونی و ابن‌سینا او را دریچه‌ای برای دست‌یابی به علوم روز می‌دانست. ابن‌ابی‌اصیبه پس از خواندن دست‌نوشته‌اش کتاب إظهار حکمة الله تعالی فی خلق الانسان، آن را از دیدگاه واژه‌شناسی و اعراب‌گذاری ستایش کرده و این توانایی او را در این کتاب دیده است و افزون بر آن ستایش مهذب‌الدین را درباره‌اش به گسترده‌گی بازگو می‌کند.

آگاهی‌های ما از زیست‌نامه زاده شدن، بالیدن، خاندان و فرزندان، آموزگاران، شاگردان، زمان و مکان دقیق مرگ او بسیار اندک و نارساست، ولی با برآورد تاریخی او می‌توان او را از هم‌گنان ابونصر عراقی (۳۵۹ - ۳۹۶ق / ۹۷۰ - ۱۰۰۶م) به شمار آورد.

او نیز همانند رازی بزرگ آرامگاهی ندارد و چه خوب است همانند حافظ، خیام و جزایشان از بزرگان، مسئولان بخش فرهنگی نهاد اقتصادی اوراسیا جایی را به گونه نمادین به عنوان آرامگاهش فراهم آورند.

ابوسهل کتابی برای اسپهبد مرزبان فرزند رستم فرزند شروین از فرمانروایان خاندان باوند در طبرستان نوشت (نک: نوادر الحکماء، برگه ۱ الف)، می‌توان گفت که پیش از سال ۳۸۹ق / ۹۹۹م نزد سپهبد مرزبان فرمانروای فریم و شهریارکوه به سر برده است، پس از آن که ابوسهل به گرگانج رفت و به دربار ابوعلی مأمون فرزند محمد خوارزمشاه راه یافت و به زودی به مقامی بلند رسید و کتاب‌هایی برای این فرمانروا و وزیر خاندان مأمونی ابوالحسن سهیلی (ابوالحسین سهلی) تا حدود ۴۰۴ق / ۱۰۱۳م نوشت. (ابوسهل، دائرةالمعارف، کرامتی)

خاندان باوند در طبرستان؛ سامانیان در خراسان؛ غزنویان در غزنین؛ مأمونیان در گرگانج در منطقه خراسان و فرارودان است.

او کوشش کرده تا میان دیدگاه‌های ارسطو و جالینوس در مورد محرک اول نزدیکی ایجاد کند و در این زمینه ابوریحان چند رساله‌ای نام می‌برد که جزو رساله‌هایی است، ابوریحان نام می‌برد که ابوسهل آن‌ها را در نامه‌نگاری‌هایی برای ابوریحان نوشته بوده است، مانند کتابه فی التوسط بین ارسطوطالیس و جالینوس فی المُحرک الأوّل / کتاب او در میان‌گیری میان ارسطو و جالینوس درباره محرک اول.

چهار مقاله

نظامی عروضی سمرقندی در کتاب چهار مقاله نوشته پیرامون ۵۵۱ - ۵۵۲ق، مقالت چهارم، در علم طب و هدایت طبیب، حکایت پنجم از فرزاندگی ابوالعباس مأمون خوارزم‌شاه (د: ۴۰۷ق) و وزیرش ابوالحسین احمد فرزند محمد سهیلی خوارزمی (د: ۴۱۸ق) سخن می‌راند، سپس درباره گردآمدن ابوعلی سینا، ابوسهل مسیحی، ابوالخیر خمار، ابونصر عراقی و ابوریحان در یک جا، گفتگو می‌کند.

او از فرزاندگی، دانش و حکمت هر کدام گزاره‌های زیبا می‌دهد. ابن سینا و مسیحی را جانشین ارسطو در حکمت می‌داند که دربرگیرنده همه علوم است. آن دو را رفیق و انباز یکدیگر به شمار می‌آورد و از نامه‌نگاری‌های علمی بسیار زیاد میان آن دو و داشتن روزگاری خوش در کنار هم سخن می‌گوید تا آن که حسین فرزند علی میکال نماینده محمود غزنوی (۳۶۱ - ۴۳۱ق / ۹۷۱ - ۱۰۳۰م) به دربار خوارزم‌شاه می‌رسد و خواستار فرستادن این دانشمندان به دربار محمود می‌شود.

خوارزم‌شاه چون خود را در برابر سلطان محمود ناتوان می‌بیند با ترفندی پیش از دیدار با نماینده‌اش، دانشمندان را گرد آورد و خبر ورود ابن میکال و ناتوانی خود و هدف او را برایشان بازمی‌گوید. سه تن ایشان از رفتن به دربار محمود خشنود بودند. **ابوسهل و ابن سینا گفتند:** ما نرویم. او ایشان را با راهنمایی به سوی گرگان راهی ساخت، سپس ابن میکال را اجازت دیدار داد. آن دوراه افتادند تا به سر چاه ساری رسیدند.

ابن سینا تقویم برگرفت و گفت: بدین طالع که راهی شدیم، راه گم کنیم و گرفتاری بسیار خواهیم دید.

ابوسهل گفت: رضینا بقضاء الله. خود همی‌دانم، از این سفر جان به در نبرم. تسییر من در این دوروز به عیوق می‌رسد.

ابن سینا گوید: روز چهارم بادی برخاست و گرد برانگیخت و جهان تاریک شد و ایشان راه گم کردند. باد با برانگیختن خاک راه را از دید نهران ساخت. گرمای سوزان بیابان خوارزم (قره‌قوم)، بی‌آبی و تشنگی، انگیزه‌ای برای از دست رفتن مسیحی شد.^۱

^۱ چهار مقاله؛ نظامی عروضی، احمد فرزند عمر فرزند علی سمرقندی (ز: ۵۵۰ق)، پژوهش محمد قزوینی، به کوشش محمد معین، ۱۳۲۷ق، چاپخانه بریل، لیدن، برگه ۱۱۶ - ۱۱۹.

تتمة صِوان الحکمة

بیهقی ظهیرالدین ابوالحسن علی فرزند ابوالقاسم زید، ابن فندُق (۴۹۳ - ۵۶۵ق)، گوید: فرزانه اندیشمند ابوسهل مسیحی چیرگی بالای بر دانش پزشکی داشت و در این زمینه، نوشته‌هایی بسیار و سودمند دارد. پیوندی با دربار خوارزم‌شاه داشت. او در جرجان زاده شد، بالید و دانش‌آموخته بغداد شد و کتاب فی التعبير را برای کتابخانه خوارزم‌شاه نوشت. گویا تنها ابن فندُق او را دانش‌آموخته بغداد به شمار می‌آورد.

ترس‌آیین بود، ولی در کلیسا و پرستشگاه مسیحیان شرکت نمی‌کرد و نیایش خود را در خانه برگزار می‌نمود.

شاید علت شرکت نکردن وی در مراسم جمعی فشاری از سوی هم‌کیشان او بوده باشد که آن هم به جهت تنگ‌نظری‌های همگان هم‌دین او باشد، همانند آن چه هم‌آیین‌های حنین فرزند اسحاق عبادی (۱۹۴ - ۲۶۴ق) پزشک و مترجم بزرگ و رییس دارالحکمه و خردخانه مأمون عباسی (د: ۲۱۸ق) بر او وارد می‌کردند.

سخنان خودنگار حنین در رساله فیما أصابه من المحن و الشدائد / از سختی‌ها و دشواری‌های پیش آمده در زندگانش و نیز درباره کینه‌توزی‌ها و دشمنی‌هایی که برخی پزشکان پرآوازه زمانش با او داشتند، به ویژه فشارهای هم‌کیشانش سخن بسیار گفته است.

هم‌چنین ممکن است برای رضایت مأمون فرزند محمد فرزند خوارزم‌شاه و کم‌آوردن در رقابت‌ها و چشم‌هم‌چشمی‌های درباریان ناگزیر به پیروی از قاعده تقیه شیعیان بوده است.^۱

ابوسهل کتاب فی النفس را به زبان سریانی نوشت، سپس آن را به عربی ترجمه کرد و در آن گفت: کسی که از داشته‌های زیستی خودش خوشنود باشد، دیگر از افزوده شدن مال دیگران به دارایی خودش خوشنود نخواهد شد، هرچند سرشت آدمی سیرشدنی نیست.

^۱ تتمة صِوان الحکمة، ظهیرالدین ابوالحسن علی فرزند ابوالقاسم زید بیهقی، ابن فندُق (۴۹۳ - ۵۶۵ق)، لاهور، ۱۳۵۱ق، برگه ۸۸ - ۹۰. نک: مختصر الدول، ۳۳۰؛ کشف الظنون، ج ۲، ۳۷۰، تاریخ ادبیات عرب، بروکلمان، ج ۱، ۲۳۸.

أخبار العلماء بأخبار الحكماء

قفطی جمال‌الدین ابوالحسن علی (۵۶۳ - ۶۴۶ق) گوید: مسیحی فاضل و منطقی کامل و عالم به علوم اوائل بود. شهرت او در خراسان پخش شده و در نزد شاهان آن جا گرامی بود. کُنّاش با نام صد مقاله از نوشته‌های اوست. وی در چهل سالگی درگذشت^۱.

عیون الأنباء في طبقات الأطباء

ابن ابی اصیبعه، موفق‌الدین ابوالعباس احمد (۶۰۰ - ۶۶۸ق) گوید: ابوسهل عیسی فرزند یحیی مسیحی جرجانی است که پزشکی فرزانه و نوآور در تئوری و بخش کلینیکی است. زبانی رسا و خامه‌ای زیبا در نوشتار عربی داشت. کتابی به خامه‌اش به نام کتاب في إظهار حکمة الله تعالی في خلق الانسان دیدم که در حکمت پروردگار برای آفرینش انسان بود. آن کتابی بسیار خوانا و خوش‌نویسی شده بود و اعراب‌گذاری داشت. این کتاب از ارزشمندترین و سودمندترین کتاب‌های او است که در آن سخنانی از جالینوس و جز او و افزودنی‌هایی از خودش به زیبایی و رسایی دربارهٔ سودمندی اندام‌ها آورده است که نشان‌دهندهٔ اندیشهٔ نیرومند و دانش بسیار او است.

او در آغاز کتابش چنین می‌آورد: ... کسی ارزش گفتار ما را نسبت به آورده‌های ایشان متوجه می‌شود، که میان سخن ما و گفته‌های ایشان با آگاهی و دادگری با هم برابر خوانی کند و داوری نماید. چنانچه کسی آگاهی بسنده نداشته باشد، برای داوری شایسته نخواهد بود و نیز کسی که دادگر نباشد توانایی بازگوکردن کدام بهتر است را نخواهد داشت؛ بنابراین، کسانی که ارزش‌مدارند، اندیشمندی دادگر خواهند بود و ایشان هستند که می‌توانند جستجوگر سخنان نوآور ما باشند و ببینند که ما آن چه از گفتار پیشینیان آوردیم، چگونه آن‌ها را به‌سازی و تصحیح و پالایش کردیم و تکمیل نمودیم و چگونه آن‌ها را مرتب و فصل‌بندی کردیم و بخش‌هایی که پیوندی با این دانش نداشت را دور ریختیم و چه اندازه از خودمان بر آن موضوع‌های ارزشمند و شگفت‌انگیز افزودیم

^۱ أخبار العلماء بأخبار الحكماء، جمال‌الدین قفطی جمال‌الدین ابوالحسن علی فرزند قاضی یوسف فرزند ابراهیم فرزند عبدالواحد شیبانی (۵۶۳ - ۶۴۶ق)، چاپخانه سعاده، قاهره، ۱۳۲۶ق؛ تاریخ الحكماء برگردان أخبار العلماء بأخبار الحكماء، سال ۱۰۹۹ق به دستور شاه سلیمان صفوی، پژوهش بهین‌داری، دانشگاه تهران، ۱۳۴۷خ. برگهٔ ۵۴۹.

که به جهت ریز و دقیق بودنشان از چشم ایشان دور مانده بود و هم‌چنین برخی موضوع‌ها پس و پیش و جابجا کردیم تا سخنی که باید در آغاز بیاید بیان‌گر و روشن‌ساز درست موضوع‌هایی باشد که پس از آن قرار می‌گیرند.

ابن دخوار مهذب‌الدین عبدالرحیم فرزند علی فرزند حامد دمشقی (۵۶۰ - ۶۲۸ ق / ۱۱۷۰ - ۱۲۳۰ ق) برایم گفت: هرگز رساگوتر و زیبانویس‌تر از ابوسهل مسیحی در میان پزشکان ترس‌آیین، در روزگار پیش و پس او ندیدم.

گویند: ابوسهل مسیحی یکی از آموزگاران شیخ‌الرئیس در دانش و هنر پزشکی بوده است، هر چند پس از آن شیخ‌رئیس سرآمد و برجسته‌ای این دانش شد و اوج پزشکی و دیگر دانش‌های زیرگروه حکمت به او پایان گرفت تا جایی که کتاب‌هایی بی‌شمار برای مسیحی نوشت و پیشکش او کرد و به نامش در آورد.

عبیدالله فرزند جبرئیل (ز: ۴۵۰ ق / ۱۰۵۸ م)^۱ گوید: ابوسهل مسیحی در خراسان می‌زیست و نزد شاه آن جایگاهی والا داشت و در هنگام مرگ، چهل سال داشت.

کوتاه‌سخنی از مسیحی

خسبیدن پس از ناهار بهتر از خوردن داروی سودمند است.

^۱ عبیدالله (ز: ۴۵۰ ق / ۱۰۵۸ م)، ابوسعید عبیدالله فرزند جبرئیل فرزند عبیدالله فرزند بختیشوع فرزند جبرئیل فرزند بختیشوع فرزند جورجیس فرزند جبرئیل فرزانه‌ای در دانش و هنر پزشکی و پرآوازه در درمانگری و آگاه به زیر و بم آن بود. او از برجستگان و ریشه‌داران رشته پزشکی به شمار می‌آمد. (اوراست: ۱) مقاله فی الاختلاف بین الألبان، او آن را برای یکی از دوستانش به سال ۴۴۷ ق / ۱۰۴۹ م نوشت؛ ۲) کتاب مناقب الأطباء، کتابی درباره تاریخ و زندگی‌نامه پزشکان است که در آن زندگی‌نامه و کتاب‌های برخی از پزشکان را تا سال ۴۲۳ ق / ۱۰۴۵ م گردآوری کرده است؛ ۳) کتاب الروضة الطیبة، آن را برای استاد ابوالحسن محمد فرزند علی نوشت؛ ۴) کتاب التواصل إلى حفظ التناسل، آن را به سال ۴۴۱ ق / ۱۰۴۳ م نگاشت؛ ۵) رساله إلى الاستاذ ابی طاهر بن عبدالباقی المعروف بابن قطرمین جواباً عن مسألته فی الطهارة و وجوبها؛ ۶) رساله فی بیان وجوب حركة النفس؛ ۷) کتاب نوادر المسائل، مطالب آن برداشت شده از علوم اوائل در پزشکی است؛ ۸) کتاب تذكرة الحاضر و زاد المسافر؛ ۹؛ کتاب الخاص فی علم الخواص؛ ۱۰) کتاب طبایع الحيوان و خواصها و منافع اعضائها، آن را برای امیر نصیرالدوله نگاشت. (عیون، برگردان ذاکر، ج ۱، ۳۸۶ - ۳۸۷).

نوشته‌های مسیحی

نک: کتاب‌های ابوسهل^۱.

نزهة الأرواح و روضة الأفراح

شهرزوری شمس‌الدین محمد فرزند محمود (د: ۶۸۷ ق / ۱۲۸۸ م)، بخشی از گفته‌ها ابن‌فندق بیهقی (۴۹۳ - ۵۶۵ ق) در تنمة صوان الحکمة، آورده است^۲.

مسالك الأبصار

ابن فضل‌الله عُمری (۷۰۰ - ۷۴۹ ق / ۱۳۰۱ - ۱۳۴۹ م) بخش‌هایی از گفته‌های ابن‌ابی‌اصیبعه را بازگو کرده است^۳.

تاریخ مختصر الدول

غریغوریوس (۶۲۳ - ۶۸۵ ق / ۱۲۲۶ - ۱۲۸۶ م) پزشک هلاکوخان گوید: مسیحی آموزگار ابن‌سینا، پزشکی فرزانه، آگاه به علوم اوائل و خراسانی تبار بود و در چهل سالگی چشم از جهان فروبست.

^۱ عیون، برگردان ذاکر، ج ۲، ۷۳۸ - ۷۳۹)، ابن‌ابی‌اصیبعه: موفق‌الدین ابوالعباس احمد فرزند قاسم فرزند خلیفه فرزند یونس سعدی خزرگی (۶۰۰ - ۶۶۸ ق / ۱۲۰۴ - ۱۲۷۰ م)، عیون الانباء فی طبقات الاطباء، پژوهش نزار رضا، دارمکتبه الحیاة، بیروت ۱۹۶۵ م؛ پژوهش امروالقیس فرزند طحان و احمد میهقی فرزند حسن عبدالصمد، چاپخانه وهبی، مصطفی‌افندی وهبی، ۱۳۰۰ ق، چاپ نوین آن، دارالثقافة، بیروت-لبنان، ۱۹۸۷ م / ۱۴۰۸ ق؛ پژوهش و برگردان محمدابراهیم ذاکر، انجمن گیاه‌درمانی، تهران، ایران، ۱۳۹۳ خ.

^۲ نزهة الأرواح و روضة الأفراح فی تاریخ الحکماء و الفلاسفة قدیماً و حدیثاً، شمس‌الدین محمد فرزند محمود شهرزوری (د: ۶۸۷ ق / ۱۲۸۸ م)، پژوهش عبدالکریم ابوشویرب، داربیبلیون، پاریس، ۲۰۰۷ م؛ پژوهش خورشید احمد ایم‌ای، دائرةالمعارف عثمانی، حیدرآباد، دکن، هند، ۱۳۹۶ ق / ۱۹۷۶ م، برگه ۳۱۵ - ۳۱۶.

^۳ مسالك الأبصار فی ممالک الأمصار؛ یا المسالك و الممالک: ارزشمندترین کتاب ابن‌فضل‌الله ابوالعباس، احمد فرزند یحیی‌عُمری، ابن‌فضل‌الله عمری (۷۰۰ - ۷۴۹ ق / ۱۳۰۱ - ۱۳۴۹ م) است که در بیست و هفت جلد بزرگ نگاشته است. می‌خواست در اصل کتابی در جغرافیا و تقویم البلدان و برشماری مسافت بین سرزمین‌ها باشد؛ اما در آن فصل‌های بلندی درباره تاریخ، زندگی‌نامه، شعر، گیاه‌شناسی، جانورشناسی و مردم‌شناسی نیز نگاشت. ج ۹، ۲۵۵. فکسیمیله، به کوشش فؤاد سزگین، فرانکفورت، ۱۹۸۸ م. نک: دانشنامه بزرگ اسلامی، ج ۵، برگه ۲۲۳۹، شناسه ابوسهل مسیحی، یونس کرامتی.

اوراست: کتاب کُناش که به کتاب المائة شناخته می‌شود^۱.

مطرح الأنظار

فیلسوف‌الدوله پس از گزاره کردن نام و ویژگی‌هایش، او را فیلسوفی یگانه، پزشکی فرزانه، ادیبی خوش‌نویس به شمار می‌آورد و داستان نظامی گنجوی را با افزودن نام ابوعلی احمد مسکویه، گروه اندیشمندان [ابن سینا، مسیحی، ابوالخیر، ابوریحان، ابونصر عراقی] دربار مأمون خوارزم‌شاه را به شش تن می‌افزاید و داستان را به همان گونه دنبال می‌کند تا مسیحی، پس از سه روز گم‌شدن در آن بیابان، چشم از جهان فرومی‌بندد.

نامه‌دانشوران تاریخ این رویداد را پیرامون ۴۰۱ق برآورد کرده است.

قطب‌الدین مصری در شرحی که بر کلیات قانون نوشته در چند جا مسیحی را بر شیخ ابوعلی برتر دانسته است. (نک:

مقدمة تحفة السعدية، قطب‌الدین شیرازی، د: ۷۱۰ق)

دخوار، مهذب‌الدین عبدالرحیم فرزند علی گوید: «... ورزیدگان و برجستگان دانش پزشکی کتاب فی اظهار حکمة الله

تعالی فی خلق الانسان مسیحی را برتر و کاربردی‌تر از کتاب منافع الاعضاء جالینوس به شمار می‌آورند.»

مسیحی در آغاز همین کتاب گوید: کسانی به برتری نوشته‌های من پی می‌برند که داوری نازک‌بینانه و دادگرانه‌ای میان

آن‌ها و نوشته‌های دیگران انجام دهند.

کتاب المائة فی الطب، بلندآوازه‌ترین نوشته‌های او به شمار می‌آید. ابن‌تلمیذ، امین‌الدوله (۴۶۵ - ۵۶۰ق / ۱۰۷۷ -

۱۱۶۵م) برآن حاشیه نوشته و آن را کتابی موثق و قابل اعتماد می‌داند.

هم‌چنین آن را کتابی پژوهشی و بسیار ارزشمند با مطالب کمتر تکراری با عبارتهایی رسا و گویا به شمار می‌آورد.

^۱ تاریخ مختصر الدول، ابن‌عبّی [برعربا؛ بارهبرایوس] ابوالفرج یوحنا مارغریغوریوس فرزند تاج‌الدین آهرون فرزند توما مَلطی (۶۲۳ - ۶۸۵ق / ۱۲۲۶-۱۲۸۶م)، پژوهش آنتون صالحانی، دارالمشرق، بیروت، ۱۹۹۲م.

کوتاه‌سخنی از مسیحی

خواب نیمروز، پس از خوردن خوراک بهتر از نوشیدن داروی سودمند است^۱. مردم را بر پایهٔ توانمندی ایشان در کمک‌کردن به شرف و آبرویشان احترام بگذار و به اندازهٔ سخاوتمندی آنان برای کمک به مکارم و بزرگی، ایشان را تکریم کن. بهره‌رو کاری بکن تا کمک به عزت ایشان شود. نیکی و خوبی خردورز در هر حالی خواستنی است و بدی نادان و جاهل در هر حالی ترسناک و خطرناک است. همواره خردورز، خود را تنها به شمار می‌آورد و از درهم‌آمیختن با مردم روزگارش می‌پرهیزد. آدم بی‌خرد و بی‌دانش، مانند تندیس بی‌روح و روان است.

نامه‌نگاری‌های ابوسهل

نامه‌نگاری با ابن سینا

ابوسهل در دانش اخترشناسی، ریاضیات و هندسه کتابی را در دسترس پژوهندگان قرار نداده است و فهرست‌نویسان نیز کتابی را در این زمینه بدو نسبت نمی‌دهند. **ابن سینا در بخش آغازین رسالهٔ *في الزاوية خود می‌گوید:*** گفتگوها و نامه‌نگاری‌هایی میان من و استاد (شیخ اطلال الله بقاءه) در زمینهٔ مبادی هندسه بخش زاویه انجام می‌گرفت. من بر آن شدم رساله‌ای در این باره بنویسم تا شیخ آن را بخواند، ارزیابی نماید و نقدی اندیشمندانه بر آن بنگارد تا رساله‌ای ارزشمند گردد (مصنفات ابن سینا، ۱۲۲). سخن ابن سینا نمایشگر گستردگی دانش ابوسهل در این وادی است.

^۱ مطرح الأنظار فی تراجم أطباء الأعصار و فلاسفة الأمصار، فیلسوف الدوله میرزا عبدالحسین خان رکن‌الحکماء زنوزی تبریزی (ز: ۱۳۲۴ ق)، پژوهش میرهاشم محدث، مرکز تحقیقات اخلاق و حقوق پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، ۱۳۸۸ خ. برگه ۱۲۱ - ۱۲۲.

نامه‌نگاری با ابوریحان

نوشته‌هایی را بیرونی ابوریحان محمد فرزند احمد (۳۶۲ - ۴۰۱ ق) به ابوسهل نسبت می‌دهد که در نامه‌نگاری‌های ابوسهل با او به رشته تحریر درآمده است و پیرامون دوازده رساله است، ولی هیچ کدام آن‌ها در دسترس نیستند.

بیرونی گوید: و الذي تولاه ابوسهل عيسى بن يحيى المسيحي باسمي / رساله‌هایی را که ابوسهل مسیحی به نام من نگاشته است، دربرگیرنده: (۱) کتابه في مبدي الهندسة، کتاب او درباره مبانی هندسه؛ (۲) و کتابه في رسوم الحركات في الأشياء ذوات الوضع، کتاب او درباره کشیدن حرکت‌های چیزهایی که دارای وضع هستند؛ (۳) کتابه في سكون الارض أو حركتها، درباره بی‌حرکتی؛ یا حرکت‌دار بودن زمین؛ (۴) و کتابه في التوسط بين ارسطوطاليس و جالينوس في المَحْرَك الأول؛ کتاب او در میانجیگری میان ارسطو و جالینوس درباره محرک اول؛ (۵) و رسالته في سبب برد أيام العجوز، رساله او درباره سرمای روزهای ننه سرمای پیرزن؛ (۶) و رسالته في دلالة اللفظ على المعنى، رساله او درباره چگونگی دلالت لفظ بر معنی؛ (۷) و رسالته في علة التربة التي تستعمل في أحكام النجوم، رساله او درباره علت کاربرد خاکی که در اختربینی به کار برده می‌شود؛ (۸) و رسالته في آداب صحبة الملوك، رساله او درباره آیین‌نامه‌های چگونگی هم‌نشینی با شاهان؛ (۹) و رسالته في قوانين الصناعة، رساله او درباره آیین‌نامه هنر و پیشه؛ (۱۰) و رسالته في دستور الخط، رساله او درباره آیین‌نامه نوشتن و خط؛ (۱۱) و رسالته في الغزليات الشمسية، رساله او درباره سروده‌های درباره خورشید و آفتاب؛ (۱۲) و رسالته النرجسية، رساله او درباره گل نرگس. (فهرست کتاب‌های رازی، بیرونی، ۴۱ و ۷۴).

شاگردان ابوسهل

برخی از منابع، مانند عیون الانباء، تاریخ مختصر الدول و جزآن ابن‌سینا را یکی از شاگردان ابوسهل به شمار می‌آورند. دست‌نوشته بودلاین هونت، شماره ۲۰۲ به سال ۵۹۲ ق / ۱۱۹۵ م و در ۲۴۸ برگه رونویسی شده است، آغاز آن: هذه الكتب المائة في صناعة الطب تأليف الشيخ الاوحد الفاضل القدوة أبي سهل عيسى بن يحيى المسيحي و هو شيخ شيخ الرئيس أبو علي بن سینا صاحب القانون / این کتاب المائة في الصناعة الطبية نوشته آموزگار یگانه، فرزانه الگو ابوسهل عیسی فرزند یحیا مسیحی است. او آموزگار شیخ‌ربیس ابوعلی فرزند سینا نویسنده کتاب قانون في الطب است.

هم‌چنین در برگه‌های ۱۱۲ و ۱۲۱ همان دست‌نوشته رونویس‌کنندهٔ دیگری نوشته است: قیل إنَّ شیخ الشیخ أبا علی بن سینا، ابوسهل المسیحی کان طبیباً فاضلاً منطقیّاً عالمّاً بعلوم الاوائل مذکوراً فی بلد خراسان له کُنْاش یعرف بالمائة کتاب مشهور، مات و عمره أربعون سنة / گویند: آموزگار شیخ ابوعلی سینا، ابوسهل مسیحی است که پزشکی فرزانه، آگاه به علوم اوائل، ساکن خراسان، نویسندهٔ کُنْاش بنامی با آوازهٔ المائة کتاب است که در چهل سالگی درگذشت. نوشتهٔ یادشده برداشت واژه به واژه از کتاب تاریخ مختصر الدول ابن‌عبری است.^۱

گمان می‌رود، این سخن با اندکی اختلاف، برداشت شده از قفطی (د: ۶۴۶ ق / ۱۲۴۸ م) باشد.

کتاب‌های ابوسهل مسیحی

کتاب‌های علوم طبیعی، به ویژه پزشکی

۱. کتاب المائة فی الطب

نک: بررسی نسخه‌های کتاب المائة.

۲. کتاب إظهار حکمة الله تعالی فی خلق الانسان

کتابی دربارهٔ فیزیولوژی اندام‌های تن آدمی با رویکردی دینی و خداجویانه.

ابن‌ابی‌اصیبعه گوید: کتابی را به خامه‌اش دیدم که بسیار نازک‌بینانه، خوانا و خوش‌نویسی شده با اعراب‌گذاری درست است.

افزودنی‌هایی از خودش به زیبایی و رسایی دربارهٔ سودمندی اندام‌ها آورده است که نشان‌دهندهٔ اندیشهٔ نیرومند و دانش بسیار او است.

ابوسهل در گزاره کردن هر اندام و بازگنومدن سودمندی‌ها و کارکردش، راه پیشینیان را پیموده است.

آغاز کتاب فیزیولوژی قلب است و پایان آن دربارهٔ زهدان می‌باشد.

خواننده باید دادگر و دانا باشد تا بتواند دربارهٔ این نوشته داوری درست کند.

^۱ تاریخ مختصر الدول، گرگوریوس ابوالفرج فرزند هارون با آوازهٔ ابن‌عبری (د: ۶۵۸ ق / ۱۲۸۶ م)، برگهٔ ۳۳۰، بیروت، ۱۸۹۰ م.

ابوسهل در دیباچه گوید: ما در این کتاب خواستار آشکارکردن سودمندی آفرینش آدمی به دست پروردگار هستیم. ما بازگوگر نکته‌هایی هستیم که پیشینیان یاد نکرده‌اند، چون ایشان کوه‌نگاری کرده و چیزهایی را یاد کرده‌اند که تودهٔ مردم ساده توان دریافت آن‌ها را ندارند. پیشینیان آگاهی بسنده از سودمندی کارکرد نیروهای تن را به خوبی بازگو نکرده‌اند. این دیدگاه ما را کسانی باور دارند که بتوانند میان سخن ما و ایشان داوری دادگرانه‌ای را انجام دهند.

ما همهٔ دیدگاه‌های پیشینیان را گرد آوردیم، سپس آن چه را که پیوندی با این دانش نداشت، کنار نهادیم و بر آن چیزهایی را افزودیم. من نکوهشگر ایشان نیستم، چون تا توانستند، کوشش نمودند و پایهٔ این دانش را نهادند و کار فرزندان پیش از خود را استوار ساختند. ما نیز بر پایهٔ کار آنان، توانستیم کاری در این زمینه انجام دهیم و چنانچه کار آن‌ها نمی‌بود، ما چیزی در نمی‌یافتیم.

ابوسهل مسیحی برخلاف پیشینیان در چندین فصل، سودمندی‌ها و کارکرد هر اندامی را کامل گزارش کرده است، او نخست مباحث اولیه، مبادی و اسباب را بازگو کرده و پس از علت و معلول‌یابی نتیجه را می‌آورد. این نگارش او از بهترین، ریزبینانه‌ترین و شیواترین نوشته‌هایی است که دربارهٔ کالبدشناسی و فیزیولوژی اندام‌ها نوشته شده است.

نسخه‌هایی از آن در ایران و جهان است:

(۱) دانشگاه تهران، شمارهٔ ۴۴۷؛ (۲) دانشگاه تهران، شمارهٔ ۲۸۴۱-ف؛ (۳) کتابخانهٔ ملک، شمارهٔ ۶۱۰۸؛ (۴) کتابخانهٔ ملک، تهران، شمارهٔ ۴۴۴۷

(ه) مرکز احیاء، قم، ۹۷۲

(و) کتابخانهٔ مرعشی، قم، شمارهٔ ۱۹۴۱

(ز) کتابخانهٔ نورعثمانیه، به شمارهٔ ۳۵۵۸

(ح) دانشگاه استانبول، بخش عربی، شمارهٔ A. 6179

(ط) گوتا، شمارهٔ ۱۹۸۸

(ی) حلب، بازیل

۳. کتاب فی العلم الطبيعي

(عیون، برگردان ذاکر، ج ۲، ۷۳۹). لیدن، مبایء الموجودات الطبيعية.

۴. کتاب الطب الکلی

کتابی درباره درمان‌های عمومی، خورد و خوراک، بهداشت، خواب و بیداری است و در دو مقاله گرد آمده، مقاله نخست ۴۹ باب دارد و درباره گونه‌های بیماری سخن می‌گوید [سزگین و کرامتی ۳۹ باب گفته‌اند]؛ مقاله دوم ۴۱ باب دارد و بازگوگر درمان بیماری‌ها و دستور ساختن قرص، حبّ، داروی روان‌ساز و شیاف است. ریزگفتار نام باب‌های هر دو مقاله در مقدمه کتاب آمده است.

کتابی پُرآوازه از ابوسهل است، پس از المائة کتابی بزرگ به شمار می‌آید. او در آغاز کتاب، آن را پیشکش به ابوالحسن سهیلی می‌کند، سپس درباره بیماری‌های سرتا پا سخن می‌گوید، پس از آن نام برخی از بیماری‌های فراگیر تن، بیماری‌های پوستی، استخوان، مو و گزیدگی جانوران را بازمی‌گوید و داروهای ویژه درمان هرکدام را برمی‌شمرد و سخن ابوسهل در مقدمه، نمایشگر آن است که بخش شناخت نشانه‌های بیماری‌ها را در کتابی جداگانه نوشته است.

الف) کتابخانه آستان قدس، شماره ۱۷۶۱۶

ب) دانشگاه تهران، شماره ۱۴۰۹

ج) دانشگاه تهران، شماره ۲/۳۹۴۰

د) دانشگاه تهران، شماره ۹/۱۹۸۷

ه) دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، تهران، شماره ۲/۵۳۹ عکسی

و) مجلس شورا، شماره ۱۵۷۷

ز) مجلس شورا، شماره ۶۶۶۸

ح) مرکز مطالعات، قم، شماره ۱۰۰۲

ط) دانشگاه برلین، آوارت، شماره ۶۲۶۷

ی) کتابخانه موزه بغداد، شماره ۵۳۲

یا) کتابخانه موزه بغداد، شماره ۱۵۶۵

یب) کتابخانه رامپور، شماره ۴۸۹/۱، طب ۱۶۴

یج) حلب، انطاکی

۵. مقالة في الجدري

رسالة في ماهية الجدري و تدبيره. شناخت بیماری آبله و چگونگی رویارویی با آن. جرجانی گوید: نشانه‌های آبله [جدری]: تب آبله تا سه روز عظیم باشد و درد پشت، و سردرد، و گرانی همه تن باشد، ماندگی، ترسیدن اندر خواب، دمعه، سرخی چشم، خارش بینی، سرفه، درد گلو، تنگی نفس، و گرفتگی آواز، پدید آید. و آبله سپید، با درد اندک و پراکنده، امیدوارتر است. خاصه آن چه زود به تمامی بیرون آید، و زود پخته شود. و آن چه پهلوها دارد، و در هم پیوسته باشد، و بنفش باشد؛ یا سبز یا سیاه، و بر شکم و سینه بسیار برآید، و دیر پخته شود و خطرناک باشد. اگر آبله پیش از تب برآید، سخت بد باشد^۱.

الف) کتابخانه شهیدعلی، شماره ۲۰۹۵/۴

۶. اختصار کتاب المجسطی

(عیون، برگردان ذاکر، ج ۲، ۴۶۱).

۷. کتاب تعبیر الرؤیا

(عیون، برگردان ذاکر، ج ۲، ۷۳۹).

^۱ جدري: Smallpox; Pimple; blister; Variola (قاموس؛ مرعشی). جرجانی گوید: نشانه‌های آبله [جدری]: تب آبله تا سه روز عظیم باشد و درد پشت، و سردرد، و گرانی همه تن باشد، ماندگی، ترسیدن اندر خواب، دمعه، سرخی چشم، خارش بینی، سرفه، درد گلو، تنگی نفس، و گرفتگی آواز، پدید آید. و آبله سپید، با درد اندک و پراکنده، امیدوارتر است. خاصه آن چه زود به تمامی بیرون آید، و زود پخته شود. و آن چه پهلوها دارد، و در هم پیوسته باشد، و بنفش باشد؛ یا سبز یا سیاه، و بر شکم و سینه بسیار برآید، و دیر پخته شود و خطرناک باشد. اگر آبله پیش از تب برآید، سخت بد باشد (اغراض الطیبة؛ قانونچه، ۱۴۵).

حاجی خلیفه گوید: الكفاية في تعبير الرؤيا نوشته ابوسهل عیسا فرزند یحیای فیلسوف است، دربرگیرنده ۱۳۲ باب می‌باشد. ابوسهل آن را برای خوارزم‌شاه محمد فرزند مأمون نوشته است.

آغاز آن: الحمد لله كفاء منه و افضاله^۱ ...

۸. کتاب في الوباء

او آن را برای پادشاه دادگر خوارزم‌شاه ابوالعباس مأمون فرزند مأمون نگاشت (عیون، برگردان ذاکر، ج ۲، ۷۳۹).

فنخا، سزگین و ششن گویند: رسالة في تحقيق امر الوباء و الاحتراز عنه و اصلاحه إذا وقع. پزشکی، عربی از ابوسهل مسیحی عیسی فرزند یحیی جرجانی (۳۶۱ - ۴۰۱ ق).

آغاز: الحمد لله رب العالمين ... قال ابوسهل ... أمرني الأمير السيد الملك العادل خوارزم أبوالعباس مأمون بن مأمون أن أصنف كتاباً احقق فيه أمر الوباء ما هو و كم اصنافه و ما سبب كل واحد منها ...

انجام: ... فزال الشمس عن الموضوع الذي اثارته تلك البخارات أو يبطل فيزول العارض منها.

چهار فصل دارد:

(۱) في حاجة الانسان إلى الهواء و لزوم الهواء اياه ابدأ و مقدار تأثيره فيه؛

(۲) في اختلاف الأهوية و انواع [انحاء] التغيرات التي يعرض له؛

(۳) في معرفة كل واحد من هذه الانحاء [الانواع] و تمييز بعضها من بعض؛

(۴) في تدبير جميع اصناف الوباء على الاطلاق و كل واحد منها خصوصاً و تلاحق اندازه.

وی از جالینوس، بقراط، روفوس، جورجس، طبری، اوریباسیوس، مسیحی، پاولوس، از کتابی به نام کتاب الأحجار و رازی نقل قول می‌کند.

الف) کتابخانه شهید علی، شماره ۴/۲۰۹۵

^۱ كشف الظنون عن اسامی الكتب و الفنون ، حاجی خلیفه، مصطفی فرزند عبدالله چلبی (۱۰۱۷ - ۱۰۶۷ ق)، دارالکتب العلمية، بیروت،

۱۴۱۳ ق / ۱۹۹۲، ج ۲، ۱۴۹۸، نیز ج ۱، ۴۱۶.

ب) کابل، کتابخانه ریاست مطبوعات، کابل

ج) حلب، جراح

د) کتابخانه دانشگاه لکهنو

ه) مجلس شورا، تهران، شماره ۲/ ۶۵۳۲

۹. کتاب نوادر الحکمة

آن را برای اسهبد مرزبان فرزند رستم فرزند شروین از فرمانروایان آل باوند (پیرامون ۳۸۹ق) بر فریم و شهریارکوه نوشت. نسخه‌ای از این رساله در کتابخانه دانشگاه استانبول موجود است^۱.

۱۰. اصناف العلوم الحکمیة

ابوسهل این رساله را برای ابوالحسن سهلی (سهیلی) نوشته و در آن شاخه‌های گوناگون دانش‌های زیرشاخه حکمت را برشمرده است. ورهوهه *Voorhoeve* با خرده گرفتن بر بروکلیمان این رساله را با آن که در مجموعه‌ای شامل چند اثر دیگر ابوسهل مندرج است، از آن ابوالحسن سهیلی دانسته است، ولی نخستین واژه‌های رساله، روشن می‌سازد که این اثر در پاسخ ابوالحسن سهیلی نوشته شده است (کرامتی).

۱۱. رساله الأدویة

کتابخانه مغنیسا (مانیسا)، ترکیه، شماره ۶/ ۱۷۶۸

۱۲. تحقیق سوء المزاج ما هو و کم اصنافه

آن را برای خوارزمشاه، ابوالعباس مأمون فرزند مأمون نوشت.

کتابخانه شهیدعلی، ترکیه، شماره ۵/ ۲۰۹۵

^۱ نوادر المخطوطات، فهرست ششن، ج ۲، ۴۲۵؛ مقاله کرامتی.

۱۳. اصول علم النبض

آکادمی لیدن، مجموعه شماره (۵) ۴۴

۱۴. فوائد في الشعر

کتابخانه وهبی بغدادلی، شماره ۱۴۸۸/۲۲

۱۵. الفراسة

کتابخانه ملک، تهران، شماره ۴/۲۳۰

ریخت و چهره‌شناسی، پزشکی، عربی، بی‌رونویس‌کننده، تاریخ رونویسی ۹۸۵ق، ۱۵ سطر، ۳/۱۸×۹/۷ سانتیمتر.

۱۵. کتاب في الباه

۱۶. تلخیص السماء و العالم

کوتاه‌شده کتاب السماء و العالم ارسطو است و نسخه‌ای از آن در لیدن موجود است (ورهووه، ۳۲۷) ۱۲.

۱۷. ارکان العالم

نسخه‌ای از آن در کتابخانه لیدن است (ورهووه، ۲۳).

رساله‌هایی را بیرونی ابوریحان محمد فرزند احمد (۳۶۲ - ۴۴۰ق) به ابوسهل نسبت می‌دهد که هیچ کدام در دسترس

نیستند. بیرونی گوید: و الذي تولاه ابوسهل عيسى بن يحيى المسيحي باسمي / رساله‌هایی را که ابوسهل مسیحی به نام من

نگاشته است، دربرگیرنده:

۱۸. کتابه في مباني الهندسة

کتاب او درباره مبانی هندسه.

۱۹. و کتابه في رسوم الحركات في الأشياء ذوات الوضع

کتاب او درباره کشیدن حرکت‌های چیزهایی که دارای وضع هستند.

۲۰. و کتابه في سكون الارض أو حركتها

درباره بی‌حرکتی؛ یا حرکت‌دار بودن زمین.

۲۱. و کتابه في التوسط بين ارسطوطاليس و جالينوس في المَحْرَك الأول

کتاب او در میان‌جیگری میان ارسطو و جالینوس درباره محرک اول.

۲۲. و رسالته في سبب برد أيام العجوز

رساله او درباره سرمای روزهای ننه سرمای پیرزن.

۲۳. و رسالته في دلالة اللفظ على المعنى

رساله او درباره چگونگی دلالت لفظ بر معنی.

۲۴. و رسالته في علة التربة التي تستعمل في أحكام النجوم

رساله او درباره علت کاربرد خاکی که در اختربینی به کار برده می‌شود.

۲۵. و رسالته في آداب صحبة الملوك

رساله او درباره آیین‌نامه‌های چگونگی هم‌نشینی با شاهان.

۲۶. و رسالته في قوانين الصناعة

رساله او درباره آیین‌نامه هنر و پیشه.

۲۷. و رسالته في دستور الخطّ

رساله او درباره آیین‌نامه نوشتن و خط.

۲۸. و رسالته في الغزليات الشمسية

رساله او درباره سروده‌های درباره خورشید و آفتاب.

۲۹. ورسالته النرجسیة

رساله او درباره گل نرگس^۱.

برخی از دیدگاه‌های برجسته پزشکی ابوسهل

برتری و مهمتر بودن کار قلب بر مغز

نیروی نفسانی، از مغز آغاز می‌شود و روح نفسانی با کمک اعصاب که ابزار آن به شمار می‌آیند، آن را جابه‌جا می‌کنند.

آغاز نیروی حیوانی از قلب است و روح حیوانی به کمک سرخرگ‌ها آن را جابه‌جا می‌کنند.

جایگاه نیروی طبیعی جگر است، روح طبیعی به کمک رگ‌های ناچهنده آن را جابه‌جا می‌کنند.

دمای سرشتی / حرارة الغریزیه ابزار مشترک هر سه نیرو است: نیروی نفسانی توان تحریک اختیاری و خودخواسته می‌دهد

و نیروی حیوانی توان رخنه‌کردن می‌دهد و نیروی طبیعی توانایی گواریدن خوراک و خوراک‌رسانی تن را به دست می‌آورد.

ویژگی قلب توانایی ساخت پیوسته و همیشگی حرارت غریزی و روح است.

روح با تنفس هوای بیرون و دمیدن آن به درون تن و سپس پزاندن آن، آن را به شکل روح حیوانی درمی‌آورد. حرارت غریزی

با داشتن ویژگی ویژه گوهری خود، سودمند برای این روح شکل گرفته می‌باشد.

هماره نیروی حیوانی [زیستی] برتر و پیش‌زمینه دیگر نیروها می‌باشد؛ زیرا تا نیروی حیوانی نباشد، روح و حرارت غریزی

که واسطه شکل‌گیری کارکرد دیگر نیروها می‌باشند، به وجود نمی‌آیند، چون نیروهای دیگر و کارکردشان با شکل‌گیری نیروی

حیوانی شکل می‌گیرند و در نبودش، بی‌وجود خواهند بود.

روح حیوانی به همراه هوای استنشاقی در قلب ساخته می‌شود، سپس به وسیله دو رگ به سوی سر بالا می‌رود و هر دو

پیش از وارد شدن به مغز، درون کاسه سر به شاخه‌های بسیار تقسیم می‌شوند و از آن‌ها شبکه‌ای بزرگ از موینه‌رگ‌ها شکل

می‌گیرد که در آن‌ها روح گذر می‌کند و پزاندیده و آماده روح نفسانی شدن می‌گردد، سپس به درون مغز رفته و پرورش یافتن،

حس و حرکت را با ابزار اعصاب به اندام‌ها می‌رساند.

^۱ فهرست کتاب‌های رازی، بیرونی، ۴۱ و ۷۴.

گردش کوچک و بزرگ خون

قلب دارای دو فضای درونی است:

- یکی در سمت راست؛

- و دیگری در چپ^۱.

خون درون فضای راست بیشتر از روح و روح درون فضای چپ بیشتر از خون می‌باشد. سوراخ‌هایی ریز میان فضای راست و چپ قلب وجود دارد^۲.

رگ (طالع)^۳ برخاسته از جگر، با نام وتین به فضای راست می‌پیوندد.

هم‌چنین از این بخش قلب، رگی به سوی شش می‌رود.

دو رگ از بخش چپ قلب بیرون می‌آید:

- یکی به شش^۴ می‌رود؛

- دیگری ابهر^۵ نام دارد و در نزدیکی قلب دو شاخه می‌شود.

یکی از آن دو شاخه بالا می‌رود و بقیهٔ سینه و گردن و بخش‌های بالایی تن شاخه‌شاخه می‌شود.

شاخهٔ دیگر بر روی ستون مهره‌ها پایین می‌رود و در پایین قلب شاخه‌هایی از آن جدا می‌شود و تا آخر [سرانگشتان] پا می‌رود.

^۱ حفره راست و چپ دل *Right & left cavity of heart* (مرعشی).

^۲ گروهی از پیشینیان براین باورند: دیوارهٔ بین بطنی *Interventricular septum* منافذی دارد که دم *Heam* جوف راست و روح *Aniam* جوف چپ از آن سوراخ مبادله می‌شوند و آن سوراخ را بطن سوم می‌نامیدند.

^۳ نسخهٔ آصفیه؛ هند، المائة، ۶۳: + طالع. دمشق، المائة، ۶۲: - طالع.

^۴ شریان‌وریدی *Pulmonary vein, venous artery*.

^۵ ابهر: آنورت *The aorta* سرخ‌رگ بزرگ تنه آنورت (رنجبر، ۱۱۱). ابهران: دو شریان هستند که از قلب خارج می‌شوند و دیگر شریان‌ها از آن دو منشعب می‌گردند (مفاتیح، ۱۴۹).

قلب دارای دو زایده از بافت عصبی و توخالی دارد که بدان دهلیز (اذن) گویند. [دهلیز] راست بر روی دهانهٔ رگ وتین و چپ آن بر روی دهانهٔ ابهر بازمی‌شود^۱.

دهانهٔ وتین که خون جگر از آن وارد شکم‌چهٔ راست قلب می‌شود از درون به سوی بیرون با پرده‌هایی پوشاننده، دریچه‌ای که بر روی آن قرارگرفته بسته می‌شود.

دهانهٔ ابهر از بیرون به درون توسط پرده‌های پوشاننده دریچه‌ای بسته می‌شود.

دهانهٔ سرخرگی که از [سمت چپ] قلب به ریه می‌رود و در آن هوا به قلب می‌آید از درون به بیرون به وسیلهٔ دریچه‌ای بسته می‌شود. شاید گفتاری بی‌نام از گردش کوچک و بزرگ خون، به ویژه گردش خون ششی است.

دیدگاه‌های دیگر پزشکی مسیحی

۱. دیدگاه مسیحی در راستای گوارش دهانی خوراک: و الغذاء يتغير في الفم ضرباً ما من التغير و ذلك لملاقاته اياه و اختلاط رطوباته به، ابوسهل از پیشکسوتان ارائه دهندهٔ تئوری گام نخست گوارش خوراک در دهان می‌باشد. نک: کتاب هشتم القوی و الارواح و الافعال: خوراک در دهان دچار گونه‌ای دگرگونی می‌شود و آن در برخورد با خوراک، نموری‌های خود را با آن درهم می‌آمیزد.

۲. مسیحی در کتاب ششم «خلطها» ارتباط و پیوند میان خون سرخرگی و سیاهرگی را بدین گونه بازمی‌گوید: هماره پیوندی میان خون سرخرگی و خون سیاهرگی وجود دارد. ازاین‌رو، خون سراسر تن از هر رگی که سر باز کند، بیرون می‌زند.

^۱ دو منفذ؛ یا دریچهٔ بطن راست: یکی بزرگتر و آن سوراخ دهلیزی بطنی راست با خون ورید اجوف تحتانی؛ یا نیاط است که سه غشا دارد و آن دریچهٔ سه لتی، دریچهٔ دهلیزی بطنی راست است؛ و دیگری کوچکتر و آن سوراخ سرخرگ ششی است که به شش می‌رود و بر منفذ آن نیز سه غشا است که بدان دریچه‌های سینی سوراخ سرخرگ ششی گویند.

چهار منفذ قلب: دو از جانب یمین: سوراخ دهلیزی بطنی راست؛ سوراخ سرخ رگ ششی. و دو از جانب یسار: سوراخ دهلیزی بطنی چپ؛ سوراخ سرخرگ بزرگ تنه (سوراخ آئورت).

۳. مسیحی در کتاب چهاردهم، نام یازده دانهٔ خوراکی و فراورده‌های به دست آمده از آن‌ها به زیبایی بازگو می‌کنند، مانند گندم که پیرامون ده گونه خوراک فراهم شده از آن را بدین گونه می‌شمارد: حریره، شوربا (حساء)، فرنی، شیرینی‌های گوناگون و حلوا. افزون بر آن نام هژده گونه نان فراهم شده از آن را، مانند خبز الملة، خبز السمید، خبز الفرن و ... یادآوری می‌کند. دانه‌های دیگر، مانند جو، ماش، عدس، نخود، گاورس، ذرت، ارزن، کنجد، باقالی و برنج خوراکی‌های ساخته شده از آن‌ها را، مانند شیربرنج و جزآن گزاره کرده است.

نوزده بخش از تن جانوران، مانند: دل، جگر، گرده، کله، پاچه، چشم، مغز و جزآن؛ البته به جز گوشت، دنبه و روغن جانوری جداگانه گزارش شده است.

گوشت چهارپایان: گوسپند، بره، بز، بزغاله، بزکوهی، گاو، گوساله، آهو، گوزن، شتر، اسب و جزآن آمده است.

گوشت پرندگان: مرغ و خروس، کبوتر، تیهو، کبک، دراج، قمری (شفنین)، کبوتر دشتی (ورشان) فاخته، گنجشک، کلنگ (کرکی)، اردک، قو و جزآن یاد شده است.

گوشت ماهی: گونه‌های سردآبی و گرم‌آبی، شیوه‌های گزینش ماهی خوب به همراه فاکتورهای خوبی و بدی، روش نمکسود کردن ماهی آمده است.

شیر: ترکیب آن از بخش آبکی، چربی و پنیری، ویژگی‌های شیر خوب و بد. گونه‌های شیر: شیرمیش، بز، گاو، شتر، الاغ. **فراورده‌های شیر:** آغوز، ماست، پنیر، کره، شیر ترش، دوغ، رخبین، مصل [قره‌قوروت] بازگو شده است.

بررسی تخم پرندگان، به ویژه مرغ و برخی از خوراکی‌های ساخته شده از آن آمده است.

هفت گونه روغن، مانند روغن‌های جانوری، کره و دنبه؛ روغن‌های گیاهی: چندین گونه روغن زیتون، مانند انفاق و رکابی، روغن کنجد، گردو، بادام، زنبق، گل‌سرخ، نرگس، خیری و ...

پنج گونه شیرینی، مانند عسل، شکر و پانیذ و گونه‌های هرکدام و برخی فراورده‌های به دست آمده از هر یک.

۱۹ گونه گل، مانند: آس، گل‌سرخ، شاهسپرم، پودنه، یاسمین، نسرين، بنفشه و ...

۲۸ شناسه برای سبزیجات، مانند: شلغم، هویج، سیر، پیاز، افناج، خرفه، کلم، کاهو، کاسنی، پودنه، خردل، ترخون، نعنا

۲۲ گونه میوه، مانند: خربزه، خیار، هلو، آلو، انگور، انجیر، خرما و ...

۲۳ گونه چاشنی، مانند: نمک، سرکه، فلفل، آب کامه، آب غوره، دانه انار، سماق، زرشک و ...

۴. بهداشت دهان پس از خوردن شیرینی‌ها کتاب پانزدهم و افزون بر آن به بررسی آب و فاکتورهای خوب و بد آن، سودمندی‌ها و گونه‌های آن در زمینی و آسمانی می‌پردازد.

آب زمینی: آب چشمه، چشمه‌های کانی، تالاب، مرداب، برکه، چاه، کاریز، قنات، جوی، رود، دریا و جزآن.

آب آسمانی: باران، برف، تگرگ. افزون بر آن آب گوارا، راکد، کدر، نیمه گرم، گرم و سرد.

نوشتندنی‌های دیگر: سکنجبین، شربت گلاب (جلاب)، عسل آب، شراب بنفشه، گل سرخ، آلو و افشردۀ به، انار، سیب، غوره، ریواس، حماض الاترج و جزآن.

۵. مسیحی در دو کتاب بیست و یکم ماساژ و بیست و دوم جنبش و آسودگی، توجه ویژه‌ای را به ورزش دارد و برای آن بخش‌بندی‌هایی زیبا و رسا بازگو می‌کند.

۶. بررسی سودمندی‌های گرمابه خشک و تر (سونا) در کتاب بیست و سوم. گرمابه خشک [سونای خشک]، به ویژه اگر داغ باشد، تراوانده عرق خواهد بود. هم‌چنین خوابیدن در زیر شن داغ نیز همین کارایی را دارد، چون شن نموری‌ها را از ژرفای تن می‌کشد و نیرومندان می‌پراکند. اگر شن با گرمای آتش داغ شود، بهتر از آن خواهد بود که از تابش خورشید داغ شده باشد. (ع، ۲۴۹) کتاب بیست و هفتم

۷. مسیحی در کتاب بیست و پنجم نام بیش از بیست و هشت داروی روان‌ساز یادآوری می‌کند.

۶. نقد پزشکان بسیار کهن‌تر: کتاب بیست و هفتم هنگامی که گروهی از پزشکان کهن حالت خون را بدین گونه مهم و ارزشمند دیدند، گفتند: هرگز نباید اجازه داد که کمترین اندازه از خون بیرون رانده شود و از آن اندک چیزی کاسته گردد و همواره باید به افزایش آن اندیشید، ولی این سخن نادرست است.

۷. مسیحی بخش داروهای تکی و ساده را که در کتاب سی و یکم آورده است. چیدمان آن به ترتیب حرف‌ها ابجد، هوز ... است. او نام پیرامون چهارصد دارو را بدین ترتیب در این کتاب گرد آورده است: الف: ۳۹؛ ب: ۳۶؛ ج: ۱۷؛ د: ۱۵؛ ه: ۵؛ و:

۳؛ ز: ۱۶؛ ح: ۲۵؛ ط: ۹؛ ی: ۴؛ ک: ۲۵؛ ل: ۱۳؛ م: ۳۲؛ ن: ۲۱؛ س: ۳۲؛ ع: ۱۴؛ ف: ۱۶؛ ص: ۹؛ ق: ۲۵؛ ر: ۸؛ ش: ۱۳؛ ت: ۹؛ ث: ۴؛ خ: ۱۶؛ ذ: ۳؛ غ: ۶.

۸. مسیحی پس از بررسی چگونگی پیدایش بیماری و چگونگی درمان آن، توجه ویژه‌ای به درمان عملی بیماری و درمان فکری، روانی مغزی بیمار در کتاب سی و چهارم دارد. او گوید: بیماری‌ها، انگیزه‌های پیدایش و پیامدهای آن‌ها، همگی امور غیر طبیعی به شمار می‌آیند و هدف دانش و هنر پزشکی از میان بردن همه این‌ها می‌باشد، ولی همگی آن‌ها هدف اولیه برای از میان بردن نیستند؛ بلکه هدف اولیه، از میان بردن بیماری می‌باشد، چون همانی است که بالفعل زیان‌آور می‌باشد و آن هرگز از میان نمی‌رود، مگر با از میان بردن انگیزه پیدایش آن، پس در گام نخست باید اقدام به از میان بردن عملی و در گام دوم اقدام به از میان بردن اندیشه‌ای و روانی مغزی آن روی آورد.

بررسی کتاب المائة في الطب

الكتب المائة في الصناعات الطبية؛ كتاب المائة في الطب؛ صد باب؛ دیوان طب؛ کُنَاش؛ كتاب المائة مقالة؛ یا دانشنامه بزرگ پزشکی ارزشمندترین و پُرآوازه‌ترین کتاب اوست که امین‌الدوله، ابن‌التلمیذ بر آن حاشیه نوشته است و گوید: دانش پژوهان باید بر آن تکیه کنند، چون بسیار ارزشمند و پژوهشی است و تکرار در آن کم دیده می‌شود. عبارتهای کتاب بسیار روشن و آشکار است و گزیده‌هایی را از برخی درمان‌ها دربردارد^۱.

آوازه ابوسهل مسیحی با این کتاب فراگیر شده است. ترتیب و فصل‌بندی آن، همانندی با کتاب طب الکلی او دارد، جز این که بخش‌بندی صدگانه (المائة) دارد.

مسیحی برای نوشتن این کتاب، چندین هدف را دنبال کرده است:

- مرتب و منظم کردن علوم پزشکی بر پایه قوانین، آیین‌نامه‌ها و دستورهای مدلل؛

^۱ عیون، برگردان ذاکر، ج ۲، ۷۳۹؛ تاریخ نگارش‌ها، ۴۶۰.

- تقسیم‌بندی کتاب به بخش‌های مستقل و جداگانه که هرکدام اشارتی به یکی از تئوری‌های پزشکی [پزشکی نظری]؛ و یا به پزشکی بالینی دارد، مانند بررسی چگونگی تکوین از کوچکترین جزو تن، مزاج، خلط، اندام‌ها، نیروها، تهی‌سازی تن، زهرها و جزآن است که راهنمای آموزشی ناب برای دانشجویان و دانش‌پژوهان پزشکی است.^۱

مسیحی نام گروهی از داروهای تکی را با نام فارسی، سانسکریت، خوارزمی، عربی و یونانی یاد می‌کند.

فرمول‌ها فراهم‌آوری داروها را با واژه‌هایی بسیار ویژه یاد می‌کند که بستگی به اندازه نرم و ساییده شدن دارو دارد و نشان از توانایی بالای واژه‌شناسی او بیشتر از اندازه یک پزشک و طبیعی‌دان است، مانند:

مَرَسٌ، مَرَسًا الدَّوَاءُ: ریختن دارو در آب و مالیدن آن با انگشتان دست تا حل شود.

لَثٌ، لَثًا الشَّيْءُ: چیزی را خردکردن، کوبیدن و آردکردن، لَثٌ السَّوِيقُ: تلخان و آرد را با آب؛ یا روغن درهم‌آمیخت.

وَعَكٌ، وَعَكًا الشَّيْءُ: چیزی را به تکه‌های ریز خرد کرد، وَعَكٌ الشَّيْءِ فِي التَّرَابِ: چیزی را در خاک مالید.

سَخَقٌ، سَخَقًا الشَّيْءُ: چیزی را سخت و با شدت کوبید و سایید. چیز سخت را نرم کرد.

دَقٌّ، دِقَّةً، دَقِيقٌ: باریک و نازک‌شدن. نرم، باریک، آردشدن.

مرمازی: او در بخش پوشاک این واژه را برای پوشاکی به کار می‌برد که از پشم بز فراهم شده است.

دبغ: ابوسهل گاهی معنی واژه‌ای دگرگون می‌سازد تا بتواند از آن واژه‌ای پزشکی برداشت کند، مانند: هنگامی که از دارویی با گزاره دبغ [کاربردی در ساخت چرم و پوست، برای نرم کردن و دباغی آن] یاد می‌کند، منظورش نیروبخش و پوشش‌دهنده دیواره معده است.

او در کتاب نخست، گوید: من هر جزو و بخش آن را که می‌توانست به خودی خود کتابی جداگانه باشد، جداسازی نمودم، به‌گونه‌ای که بهره‌وری به تنهایی از هر جزو خواسته شده، امکان داشته باشد و جداگانه با داشتن معنای کامل و فهمیدن درست از آن فراهم باشد. سپس هرکدام این کتاب‌ها را یکی پس از دیگری بر پایه ترتیب جزوهای این دانش مرتب ساختم.

^۱ جرجانی (د: ۴۷۰ ق / ۱۰۷۸ م) اندیشمند آگاه به دانش معانی و بیان و بلاغت، کتابی را به نام کتاب المئة عامل در واژه‌شناسی دارد که هدفش کتابی آموزشی برای دانش‌آموزان جهت شناخت واژه‌ها را در یک‌صد قانون و دستور است (المائة، ۱۲).

من پیش از روی آوری به انجام این کار سودمند و با ارزش، از خداوند بزرگ کمک و یاری خواستم و پس از پایان یافتن آن، او را سپاس کردم. به جهت آن که توفیق انجام این کار بسیار نیک و سودمند برای مردم را به من داد و مرا شایسته انجامش دانست، چون در درازمدت برای مردم سودمند به شمار خواهد آمد.

من برای به سرانجام‌رساندن هرکدام آن‌ها تلاش و کوشش فراوان کردم.

مسیحی در سراسر کتاب توجه ویژه به پاییدن تندرستی که همان حفظ الصحة است و به دنبال آن شناخت بیماری‌ها و درمان هر کدامشان است. او توجهی اندک به بخش کاردپزشکی دارد، آن توجه نیز تنها کاردپزشکی کوچک را دربرمی‌گیرد و آن بادکش‌گذاری با نیشترزدن رگ‌های رویین (حجامت) و خونگیری از رگ‌های قرارگرفته در ژرفا (فصد) است. او هرگز به گزاره کردن کاردپزشکی‌های بزرگ توجهی ندارد، شاید برای آن دو انگیزه‌ای بتوان گمانه‌زنی کرد:

- همواره پزشکان خود را برتر از کاردپزشکان (جراحان) می‌دانستند، پیشه آن‌ها را در اندازه یک تکنسین و بهیچ‌وجه به شمار نمی‌آوردند و شأن خود را أجل از انجام آن‌ها می‌دانستند و برایشان نام‌گذاری‌هایی داشتند، مانند: بادکش‌گذار (حجام)، خونگیر (فصاد)، ختنه‌کننده (ختان)، شکسته‌بند (مجبّر)، چشم‌پزشک (کخال)، عمل‌کننده آب‌مروارید و ماما (قابه)؛

- پزشکانی درباری، منظور پزشکانی که رفت و آمد بیشتری به دربار داشتند، گرایش به دوری از این کارهای خطرناک و فرورفتن در پیچیدگی‌ها و بی‌فرجام‌ها داشتند. این ویژگی مسیحی، او را از رازی کلینیک‌کار و به دور از دربار جدا می‌سازد که در کتاب‌هایش بخش‌هایی را دربارهٔ درمان جراحی فتق، آب‌وردن چشم، گردآمدن آب در کیسهٔ خایگان، جراحی سنگ پیشابدان، درمان زخم‌ها، جوش‌ها، آماس‌ها، سرطان و سوراخ‌کردن جمجمه برای درآوردن آب گردآمده در آن و شکسته‌بندی و درمان دررفتگی‌ها و ضرب‌دیدگی‌ها سخن گفته است.

مسیحی به بخش‌های عمومی پزشکی توجه‌ای فراگیری دارد.

کتاب یکم مقدمه‌ای در تعریف پزشکی است که به زیبایی و گستردگی سخن می‌گوید.

کتاب دوم تا دهم دربارهٔ اسطقس‌ها، اندام‌ها و ساختارشان، استخوان، عصب، رگ‌ها [سرخ‌رگ، سیاه‌رگ]، ماهیچه‌ها، پوست بیان می‌کند، سپس دربارهٔ فیزیولوژی اندام‌ها از سر تا پا، خلط، مزاج، نیروهای تن.

کتاب دهم تا بیستم درباره گونه‌های آب و هوا و تأثیرهای آن‌ها، زیستگاه، آب‌های گوناگون و خوراکی‌های تکی، دانه‌ها، اندام‌های جانوران، گوشت پرندگان، ماهی و گوشت دیگر جانوران، شیر، روغن، شیرینی، سبزیجات، میوه‌ها، چاشنی‌ها، نوشیدنی‌ها، شراب، نبیذ، آب جو‌گازدار، به‌سازی خوراکی‌ها و نوشیدنی‌ها، خوراکی‌های سنگین، سبک و میانه‌گزین، زودگوار و دیرگوار، پُرفزونی و کم‌فزونی، کم‌ارزش و با ارزش، بادآور، بادشکن، نرم‌کننده و سفت‌کننده شکم و جزآن. بوییدنی‌ها، پوشیدنی‌ها، خوشبوکننده‌ها، روغن‌ها، گل‌ها،

کتاب بیست و یکم تا بیست و نهم درباره پوشاک، مشت‌ومال، جنبش و آرامش، گرمابه، تهی‌سازی تن، روان‌سازها، بالا‌آورها، عرق‌آورها، خونریزی، خفگی و ناهنجاری‌های روانی.

کتاب سی‌ام تا سی و هشتم شناخت داروهای تکی از راه رنگ، بو، مزه و چگونگی بهره‌وری از آن‌ها، امور خارج از طبیعت است.

کتاب سی و نهم تا چهل و یکم درباره تب‌ها، آماس‌ها، سپس درباره نشانه‌های مزاج، تنفس، نبض، پیشاب و عرق، بحران، تعریف بیماری، زمان‌های چهارگانه آن، نشانه‌های بیماری.

کتاب پنجاه و ششم تا پنجاه و هشتم درباره تندرستی و بهداشت.

کتاب پنجاه و نهم تا هفتاد و دوم درمان تب‌ها، آماس‌ها، زخم‌ها، بیماری‌های سر، مغزی، سرسام، دیوانگی، حسی و حرکتی، چشم، گوش، بینی، دهان، حلق، نزله.

کتاب هفتاد و سوم تا نود و سوم گفتارهایی درباره چگونگی درمان زکام، سل، آسم، سینه، قلب، معده، جگر، سپرز، استسقا، یرقان، خراشیدگی روده، زحیر، بواسیر، آماس و زخم و سنگ‌گرده و سنگ پیشابدان، بیماری‌های زهدان، خون‌ماهانه، بارداری.

کتاب نود و چهارم بیماری‌های ویژه مردان.

کتاب نود و پنجم تا صدم نفرس، بیماری‌های پوستی، شکسته‌بندی، زهر جانوران، درمان گزیدگی‌ها، نیش‌زدن‌ها و گازگرفتگی‌ها.

منابع کتاب المائة

مسیحی زآنسوی همگان پیش و پس از خود، نامی از منابع خود، کمتر یاد می‌کند، چه این منابع، ایرانی، هندی، مصری و یونانی باشد. او نام اندیشمندان را با داروی خودساخته ایشان می‌آورد، مانند: سرشته عسلی آرکاگنیس، ایاره روفس، ایاره جالینوس، ایاره ارشیجانس و ایاره لوغادیا و ایاره ثیاذریطوس، سرشته مثرودیطوس و سرشته هرمس. او حتا نام جالینوس را که به وی ارادتی ویژه دارد، در این متن هزار و اندی برگه، تنها کمتر از شمار انگشتان یک دست نام می‌برد. از این رو، میتوانیم بازگو نماییم که کمترین منابع را در این کتاب گناش خود بازگو کرده است، پس می‌توان دو انگیزه برایش گمانه‌زنی کرد:

- یکی نداشتن نیاز برای پافشاری به این گونه رفرنس آوردن در کتاب‌های گسترده‌نویسی شده و رایج در آن روزگار، همانند این گناش، به جهت توجه به درستی موضوع و مطالب گردآوری شده در آن؛

- دیگری باورداشتن به این بنیادهای دانش پزشکی ذخیره‌ای مشترک میان همه ملت‌ها و سرزمین‌های گوناگون است و به جهت این اشتراک، دیگر نیازی به بازگرددن منبع برداشت نیست، ولی بهر رو می‌بایست همه نویسندگان منابع علمی خود را بازگو می‌کردند و من گمان دارم که رازی (د: ۳۱۳ ق / ۹۲۵ م) این مهم را به زیبایی و درستی در کتاب‌های خود، به ویژه کتاب بیست و پنج جلدی الحاوی فی الطب خود و پس او ابوریحان بیرونی (د: ۴۴۰ ق / ۱۰۴۸ م) در کتاب الصیدنة و کمتر از آن دو ابن‌سینا (د: ۴۲۸ ق / ۱۰۳۷ م) در کتاب قانون فی الطب به نمایش گذاشته‌اند؛ البته مسیحی در پیش‌درآمد کتاب که همان کتاب یکم از درباره برداشت‌های خود از کتاب‌های پیشینیان کهن و پس از ایشان کوتاه‌سخنی دارد.

نسخه‌های المائة

آغاز: بسملة، الحمد لله رب العالمين و صلواته على سيدنا محمد و آله و اصحابه اجمعين. قال ابوسهل عيسى بن يحيى المسيحي: هذا هو كتاب الاول من كتبنا في صناعة الطب و قصدنا فيه أن نتكلم فيما يجب تقديمه قبل الشروع في علم الطب مما يكون مدخلاً إليه و الله هو المعين ...

انجام: ... و آخر كتبنا في صناعة الطب و الحمد لواهب العقل و مفيض العدل^۱.

الف) آستان قدس، مشهد، شماره ۵۱۴۱

آغاز و انجام: برابر.

خط نسخ، بی‌رونویس‌کننده، سده ۵هـ، تملک شیخ بهایی، ابونصر صدر فرزند منصور فرزند صدر حسنی حسینی دشتکی، اسماعیل فرزند محمد فرزند کمال بنجدهی ۹۶۰ق، واقف شاه عباس صفوی ۱۰۱۷ق، کاغذ بغدادی، جلد تیماج، ۲۸۷ برگه، ۲۵ سطر، اندازه ۲۵×۱۸/۵ سانتیمتر^۲.

ب) آستان قدس، مشهد، شماره ۲۲۵۹۱

نسخه کامل است. خط نسخ جلی، رونویس‌کننده علی مازندرانی، هژده رجب ۱۰۹۹ق، وقف‌کننده سید عبدالباقی آیت‌اللهی شیرازی، اسفند ۱۳۷۴، جلد میشن، ۳۱۳ برگه، ۲۳ سطر، اندازه ۱۸×۱۶/۵ سانتیمتر^۳.

ج) آستان قدس، مشهد، شماره ۲۲۷۴۲

آغاز: قال ابوسهل عیسی بن یحی المسیحی ...

انجام: ... و يتلوه كتاب تدبير الصحة في جميع الاسنان. تمّ كتاب حفظ الصحة.

کتاب سی و چهارم تا آخر پنجاه و ششم. خط نستعلیق، بی‌رونویس‌کننده، سده ۱۳، وقف‌کننده سید عبدالباقی آیت‌اللهی شیرازی، اسفند ۱۳۷۴، جلد تیماج، ۹۶ برگه، ۲۱ سطر، اندازه ۲۴×۱۳/۵ سانتیمتر^۴.

د) گوهرشاد، مشهد، شماره ۲۱۸۶

آغاز: برابر.

^۱ فنخا، ج ۲۷، ۶۶۳ - ۶۶۴؛ ج ۳۵، ۱۵۴؛ كشف الظنون، ج ۲، ۱۵۷۶؛ الذریعة، ج ۸، ۳۵؛ مجلة معهد المخطوطات، ج ۵، ۳۳۰؛ بروکلمان، ج ۱، ۲۷۳، ذیل ۴۲۳: ۱.

^۲ فهرست آستان قدس، ج ۱۹، ۴۷۳.

^۳ فهرست آستان قدس، ج ۱۹، ۴۸۰.

^۴ فهرست آستان قدس، ج ۱۹، ۴۸۰.

انجام: ... حتی یستوی. و ههنا فلنقطع الكلام في هذا الكتاب و يتلوه كتاب المائة.

خط نستعلیق، بی‌رونویس‌کننده، سده ۱۱هـ، جلد تیماج عنابی، ۲۷۰ برگه، ۲۳ سطر، اندازه ۱۸×۲۴/۵ سانتیمتر^۱.

(ه) مرعشی، قم، شماره ۵۹۴۶

تنها کتاب سی و هشتم [في اعتراض ما تبرز من البدن و ما يحتقن فيه و أسبابها و أعراضها] است. خط نسخ،

بی‌رونویس‌کننده، تاریخ ۵۰۷ق، جلد مقوایی، بیست برگه، پانزده سطر، اندازه ۱۷×۲۳/۵ سانتیمتر^۲.

(و) مرعشی، قم، شماره ۱۵۸۲ عکسی

نسخه اصل آن، همان دست‌نویس مرکز احیاء، قم، به شماره ۲۴۰۰ است^۳.

(ز) مسجد اعظم، قم، شماره ۵۹۸

آغاز: في المعدة و اما الآفة التي تدخل على الاستمرار من اسباب خارجة فتكون على ثلاثة اوجه، اما من روي قد يجتمع في المعدة و اما من الذي يتناول ... بسم الله الرحمان الرحيم - توكلت على الله - قال ابوسهل هذا الكتاب الثامن و الثلاثون

...

انجام: ... و يسقى اللبن و البقول و الأغذية الرطبة و الفواكة الرطبة و يدسس ... أشياء لايعرف أو صبّه في حلقه قهراً و ذلك

إذا أخذ يفزع من الماء و يحقن عند ذلك باللبن و ماء الشعير و دهن اللوز. هاهنا قليقطن الكلام في هذا الكتاب.

بخشی از کتاب ۳۷ تا آخر بخش صوم. خط نستعلیق، رونویس‌کننده محمدرضا فرزند حاج میرزا ابوالحسن جاجرمی، محرم

۱۲۷۶، به درخواست افلاطون الزمان حاج میرزا محمود، افتادگی از آغاز، مصحح، جلد تیماج، ۲۰۱ برگه، ۱۷ سطر، اندازه

۲۱×۱۵ سانتیمتر^۴.

(ح) مرکز احیاء، قم، شماره ۲۵۲۹/۱

^۱ فهرست گوهرشاد، ج ۵، ۵۴۸.

^۲ فهرست مرعشی، ج ۱۵، ۳۳۰.

^۳ فهرست عکسی مرعشی، ج ۴، ۵۳۰.

^۴ فهرست مسجد اعظم، قم، ج ۴، ۱۶۷۵.

نسخه اصل آن، همان دست‌نویس مجلس شورا به شماره ۱/۶۳۳۵ است.^۱

(ط) مرکز احیاء، قم، شماره ۲۴۰۰

آغاز: برابر.

انجام: ... لتعمل عملها على التمام و لیتمتع من الاغذية التي تولد اخلاطاً غليظة ... و بالجمله كل ما ...

آغاز کتاب یکم تا پایان کتاب ۵۸ است. خط نستعلیق، بی‌رونویس‌کننده، سده ۱۱هـ، مصحح، محشی، دارنده آن ابن محمد شفیع کرمانی، مهر [چهارگوش]: «و رفعناه مکاناً علیاً»، جلد تیماج با ضرب «یا سلطان اباالحسن علی بن موسی الرضا»، ۳۶۱ برگه، ۱۹ سطر، اندازه ۱۲×۱۹ سانتیمتر.^۲

ی=۱۰) خانقاه احمدیه، شیراز، شماره ۱۲۰

صد کتاب، بی‌رونویس‌کننده، سده ۶ یا ۷هـ، آغاز و انجام نونویس.^۳

(یا) مجلس شورا، شماره ۱/۶۳۳۵

آغاز و انجام: برابر.

تم کتاب علاج سموم الحيوانات ذوات السموم بحمد الله ومته و كتب هبة الله بن ملكا النصراني الطبيب التكريتي لنفسه رحمة الله تعالى ورضي عن والديه و عن جميع المؤمنين و ذلك بتكرير المحروسة و نقلته من دستور المصنف أبي سهل عيسى بن يحيى المسيحي ... بتاريخ السبت ثالث ذي الحجة من سنة الف و خمس مائة و خمسين و سبع لاسكندر اليوناني و صلوته على انبيائه و رسله الذين اصطفى.

خط ثلث، رونویس‌کننده هبة الله فرزند ملكا طبیب مسیحی، تاریخ شنبه سوم ذی حجه ۶۴۳، تکریت، مصحح، برابرخوانی با نوشته خط ابوسهل، کاغذ چینی، ۴۸۰ برگه (۲ - ۴۸۱ دفتر)، ۲۷ سطر، اندازه ۱۸×۲۶/۵ سانتیمتر.^۴

^۱ فهرست عکسی مرکز احیاء، قم، ج ۷، ۱۲۱.

^۲ محدث ارموی، مخ، ج ۳، ۱۱۹۷.

^۳ نشریه، ش ۵، ۲۱۷.

^۴ فهرست مجلس، ج ۱۹، ۳۵۰.

یب) مجلس سنا، شماره ۱/۱۷۵

کتاب‌های ۶۰، ۶۳، ۶۴، ۶۶ و ترجمه فارسی آن و ۶۸ - ۱۰۰.

خط نستعلیق، بی‌رونویس‌کننده، سده ۱۱هـ، جلد تیماج، ۲۳۶ برگه، ۱۷ سطر ۱۷×۷، اندازه برگه ۲۶×۱۵ سانتیمتر^۱.

یج) دانشگاه تهران، شماره ۴۴۹

آغاز: بسمله. قال ابوسهل عیسی بن یحیی المسیحی: هذا هو الكتاب الثلاثون من كتبنا في صناعة الطب. و قصدنا أن نتكلم في معرفة الأدوية - و الله تعالى هو المعین - فنقول: الفرق بين الدواء و الغذاء هو ان الغذاء یزید في جوهر البدن و الدواء یغیر کیفیتة البدن مع ما یزید في جوهره فهو غذاء دوائی ...

انجام: ... الكتاب السادس و الخمسون. قال ابوسهل عیسی بن یحیی المسیحی: هذا هو كتاب حفظ الصحة من كتبنا في صناعة الطب. قصدنا فيه أن نتكلم في حفظ الصحة ... و ليس يمكن حفظها إلا بعد معرفة الأسباب التي یفسدها ... و البدن یقبل الفساد من سبب داخل و من سبب خارج ... و الذي من خارج فالهواء المحيط به الواصل إلى خارجه.

کتاب‌های ۳۰ - ۳۶؛ و ۳۸ - ۴۶؛ و ۵۴ - ۵۶ را کم دارد، خط نستعلیق، بی‌رونویس‌کننده، بی‌تاریخ، کاغذ سپاهانی، جلد مقوا، ۸۷ برگه، ۱۸ سطر ۱۰/۵×۱۸/۵ در اندازه ۲۶×۱۶ سانتیمتر^۲.

ید) دانشگاه تهران، شماره ۲۷۸۴ - ف

نسخه اصل آن، همان دست‌نویس مجلس به شماره ۱/۶۳۳۵ است^۳.

یه) دانشگاه تهران، شماره ۲۰۰۶

کتاب ۴۱ تا ۱۰۰، ۱۱۷ برگه، خط نسخ ریز، رونویس‌کننده ابراهیم فرزند عبدالله، هژده جمادی یکم ۹۰۳، تملک سردار کابلی در ۱۳۵۰، کاغذ سمرقندی، جلد تیماج، ۱۱۷ برگه، ۲۸ سطر ۱۷/۵×۱۰/۵، اندازه برگه ۲۵/۵×۱۸ سانتیمتر (فهرست دانشگاه، ج ۸، ۶۲۷).

^۱ فهرست سنا، ج ۱، ۸۶.

^۲ فهرست دانشگاه، ج ۴، ۸۰۶ - ۸۰۸.

^۳ فهرست فیلم‌ها، ج ۱، ۳۷۳.

سزگین: ۶۱ تا ۱۰۰^۱.

(یو) دانشگاه تهران، شماره ۶۳۳۶

دست‌نویس همه کتاب، خط نسخ، رونویس‌کننده محمد طاهر، پنج‌شنبه ۲۵ جمادی دوم ۱۱۰۳، شیراز، کاغذ سپاهانی، جلد تیماج، ۳۱۸ برگه، ۲۷ سطر، ۹×۱۹، اندازه ۱۵×۲۸ سانتیمتر^۲.

(یز) علوم پزشکی تهران، شماره ۲۴۷/۱

آغاز: بسمله، کتاب الستون في الحمیات. قال عيسى بن يحيى المسيحي هذا هو الكتاب الستون من كتبنا في صناعة الطب وقصدنا فيه أن نتكلم في علاج الحمیات. الحمى اليوم يكون من تمامه أسباب، أمّا من ملاقات مايسخن البدل من خارج كاحراق الشمس ...

انجام: ... تمّ کتاب العلاج السموم الحيوان ذوات السموم بحمد الله و منه.

آغاز کتاب الستون في الحمیات تا پایان کتاب المائة في علاج سموم الحيوانات ذوات السموم و هو الكلام في نهش الافعي و العقرب و الرتيلاء و الزنبور و النحل و الكلب الكلب ...

خط تحریری، رونویس‌کننده جبل عاملی قزوینی، محمد ابراهیم فرزند محمد نصیر، ربیع دوم ۱۳۰۰، ۲۱۶ برگه (۱ - ۲۱۶)، ۲۰ سطر، اندازه ۱۵×۲۲ سانتیمتر^۳.

(یح) کتابخانه ملی ایران، تهران، شماره ۲۰۷۱

آغاز: برابر.

انجام: ... و هاهنا فلنقطع الكلام في هذا الكتاب. فقد تمّ في معناه - و الحمد لله وحده - تمّ الكتاب المائة المسيحي في صناعة الطب تأليف أبي سهل عيسى بن يحيى المسيحي ... تحرير فقير فقير سيد محمد اسماعيل در ماه صفر به تاريخ ۱۳۲۳ هـ.

^۱ تاریخ نگارش‌ها، ۴۶۱.

^۲ فهرست دانشگاه، ج ۱۶، ۲۴۵.

^۳ نشریه، ش ۳، ۳۳۷.

خط نستعلیق، رونویس‌کننده سید اسماعیل، صفر ۱۳۲۳، افتادگی در بخش میانه کتاب سی و هفتم تا چهل و هشتم. در برگ ۱۴۴ نسخه به این افتادگی اشارتی دارد. کاغذ هندی، جلد گالینگور، ۲۶۴ برگه ۱۹ سطر ۱۲/۵×۲۳/۵، اندازه برگه ۲۰×۳۱/۵ سانتیمتر^۱.

ی (کتابخانه چهل‌ستون، تهران، شماره ۱۳۴

میانه کتاب ۱۵ تا میانه کتاب ۲۲، خط نسخ، بی‌رونویس‌کننده، بی‌تاریخ [چند نسخه، فهرست چهل‌ستون، ۳۳۰]^۲.

ک (= ۲۰) دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، تهران، شماره ۲/۲۱۶

آغاز: آغاز رساله ۲۵ است. بسمله. هذا هو الكتاب الخامس والعشرون في الاسهال ... فنقول الأدوية المسهلة هي التي تميز الخلط ...

انجام: ... و ههنا فلنقطع الكلام في هذا الباب ... به دنبالش چند سطر از کتاب ۳۴ آمده است.

دست‌نوشته دربرگیرنده: رساله‌های ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۳۲ و ۳۴ است.

خط نسخ پخته، بی‌رونویس‌کننده، سده ۱۰هـ، ۱۴ برگه (۳۸پ - ۵۱ر)^۳.

ک (دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، تهران، شماره ۱۳۱ عکسی

آغاز: برابر.

انجام: ... لايعرف او صبه في حلقه قهراً و ذلك إذا أخذ يفزع من الماء و يحقن عند ذلك باللبن و ماء الشعير و دهن البنفسج.

نسخه اصل در کتابخانه گنج‌بخش، شماره ۷۶۹/۶۱۰ در سه مجلد (فهرست تسبیحی، ج ۳، ۴۳۱)، خط نسخ پخته،

بی‌رونویس‌کننده، ۱۱۹۴ ق، ۵۲۰ برگه^۴.

ک (کتابخانه ملک، تهران، شماره ۷/۴۴۵۲

^۱ فهرست کتابخانه ملی، ج ۱۱، ۲۳۲.

^۲ فهرست کتابخانه چهل‌ستون، ۳۳۰.

^۳ فهرست خطی دایرةالمعارف، ج ۱، ۲۱۸.

^۴ فهرست عکسی دایرةالمعارف، ج ۲، ۲۳۷؛ فهرست تسبیحی، ج ۳، ۴۳۱.

آغاز: برابر.

انجام: ... و الكافور و لادن ... فينقطع الكلام في هذا الكتاب. تمّت بعون الله.

بخشی از کتاب المائة است. بی‌رونویس‌کننده، تاریخ رونویسی ۱۰۴۳ ق، کاغذ ترمه، جلد میشن، ۹ برگه (۹-۱۷ ر)، ۱۸ سطر، اندازه ۱۹٫۷×۱۱ سانتیمتر^۱.

کج) کتابخانه ملک، تهران، شماره ۴۵۵۲

خط نسخ، رونویس‌کننده اسماعیل فرزند عبدالوهاب فرزند سعید، سده ۱۱ هـ، خریداری شده از حاجی میرزا کوچک طبیب تهرانی ۱۲۹۹ ق، جلد میشن، ۲۹۹ برگه، ۲۵ سطر، ۱۸٫۶×۳۱٫۳ سانتیمتر^۲.

کد) کتابخانه مغنیسا [مانیسا]، شماره ۱۷۹۴

جزو یکم آن از آغاز کتاب ۵۷ تا آخر ۱۰۰، ۱۷۹ برگه، خط نسخ به اندازه ۱۱٫۵×۲۲٫۵ (۹٫۵×۱۵) سانتیمتر و رونویسی ۶۷۳ ق.

سزگین: مغنیسا ۱۷۹۶، کتاب ۵۷ تا ۱۰۰، ۱۸۰ گ، ۶۷۳ ق، نک: *Medicinalia, s. 71*.

که) کتابخانه سلیم‌آغا، ترکیه، شماره ۸۷۷، ۸۸۸

خط نسخ، ۳۳۷ برگه، اندازه ۱۰٫۵×۲۵٫۳ (۱۷٫۵×۶) سانتیمتر در سده هشتم، تملک محمد فرزند قوصونی (نک: *Medicinalia, s. 71*).

سزگین: (قسمت دوم، یعنی از کتاب پنجاهم تا صدم، سده ۱۰ هـ): ۸۸۳ (گ ۵۴۲ پ-۱، سده ۱۱ هـ)^۳.

کو) کتابخانه سلیم‌آغا، ترکیه، شماره ۸۸۳/۱

مجموعه، ۱-ب-۵۵۸ الف، خط نسخ، ۲۲٫۵×۱۲٫۵ (۱۲٫۷×۶٫۵) سانتیمتر، رونویسی پیرامون ۹۰۰ ق^۴.

^۱ فهرست ملک، ج ۷، ۴۰۳.

^۲ فهرست ملک، ج ۱، ۴۶۲.

^۳ تاریخ نگارش‌ها، ۴۶۱.

^۴ فهرست ششن، ۳۶۰.

کز) کتابخانه نورعثمانی، شماره ۳۵۵۷

۱۷۰ برگه، جزو یکم، خط نسخ، اندازه ۲/۱۵×۲۱ سانتیمتر، رونویسی سده ۸هـ (نک: *Medicinalia, s. 70*).
سزگین: کهن‌ترین نسخه المائة با شماره ۳۵۵۷ در کتابخانه نور عثمانیه نگهداری می‌شود که تاریخ آن به ۴۰۰ ق می‌رسد و آن زمان زیستی ابوسهل است. تنها ۴۰ کتاب دارد که مرتب نیست (دیتیش، *GAS, III/356-327; 70-71*؛ دیتیش، *Medicinalia*، ص ۷۰)

کح) کتابخانه سرای احمد سوم، شماره ۲۰۵۳

۲۷۶ برگه، خط نسخ، اندازه ۲۲×۱۸/۵ سانتیمتر، رونویسی ۸۹۴ ق^۱.

کط) کتابخانه ایاصوفیا، شماره ۳۷۱۹

برگه ۱۹۵، نسخ، ۹/۲۰×۱۵ سانتیمتر، رونویس‌کننده نورالدین فرزند موسی سلمونی ازهری، ۹۹۷ ق.
سزگین تاریخ ۹۹۱ ق برای آن یاد کرده است.

ل (= ۳۰) دانشگاه برلین، آوارت، شماره ۲۲۶۶

کتاب ۷۰ - ۱۰۰، برگه ۶۷ - ۱، ۱۲۹۰ ق).

کتاب المائة، ۲۲: سنة ۱۲۱۰ ق.

لا) پاریس، شماره ۳۰

برگه ۲۱۷ - ۲۰۰، سده ۸هـ، قس: واژدا، ۴۲۹.

لب) آکسفورد، بادلیان *Hunt. 202*

ناقص، ۲۴×۱۵ سانتیمتر، ۲۵ سطر، خط نسخ شرقی خوانا، ۵۹۲ ق / ۱۱۹۵ م، نسخه یک صد و نود سال پس از درگذشت ابوسهل مسیحی رونویسی شده است. نک: یوری، ص ۱۳۸، ش ۵۸۲).
نسخه بدل خوانش فلوریال سناغوستان برای تصحیح کتاب المائة في الطب است.

^۱ (نک: فهرس المخطوطات المصورة، ۲/۳: ۱۶۱؛ فهرست کتابخانه سرای احمد سوم، شماره ۷۲۲۴؛ فهرست، ج ۳، ۸۱۱؛ فهرس المخطوطات، ۳ (۲) / ش ۱۰)

لج) پترزبورگ، انستیتو مطالعات شرقی، ش 56
کتاب نخست تا چهل و پنجم، ۱۴۵ گ، سده ۱۱ ه، نک: روزن، ش 165).

لد) کتابخانه موزه بریتانیا Or. 6489

۳۷۸ برگه، ۱۱۰۵ / ۱۶۹۴ م، خط نسخ، بخشی از مقدمه و برخی از برگ‌های کتاب نود و نهم درمان در رفتگی، شکستگی و رگ‌به‌رگ شدن، افتادن از بلندی دارد^۱.

له) قاهره 67i (یک) / ۲۹، ۳۳، طب ۱۲۰، ۱۸۶۸

نزدیک به ۲۰۰ برگه، سده ۱۲ ه، نک: ذیل، ۳ (۲).

لو) قاهره، طب ۷۷۴

قسمتی از آن ۱۵۵ گ.

لز) تهران

مجله معهد المخطوطات العربية، ۳۳۰/۶، که در آن جا ذیل عنوان دیوان الطب ذکر می‌شود؛

لح) حیدرآباد، آصفیه، ۹۱۴/۱، طب ۲۴۳

۳۶۹ برگه، ۱۲۳۳ ق.

لط) تونس، احمدیه، شماره ۲۳۶۲

کتاب ۶۲ تا ۹۷، ۱۵۳ گ، سده ۷ ه، نک: سباط، فهرس، ۲۳/۱، ش ۱۳۹.

م=۴۰) رامپور، شماره ۴۹۴/۱

کتابخانه رازا، رامپور، هند، کتاب ششم.

ما) طب، شماره ۲۰۹

۴۵۵ برگه، ۱۲۸۱ ق.

^۱ نک: فهرست توصیفی، ص ۴۵؛ فهرس المخطوطات العربية في المكتبة البريطانية، القاهرة، ۱۹۷۵، برگه ۸۸ - ۹۰، حمارنه؛ فهرس عام للمخطوطات العربية و الاسلامية في المكتبة الوطنية، منشورات المركز الوطني للأبحاث العلمية، پاریس، ۱۹۵۳، ۴۲۹.

مج) طب، شماره ۲۱۰

۲۱۸ برگه.

هم‌چنین، نک: مجله معهد المخطوطات العربية، ۳۳۱/۵.

مد) کتابخانه ملی پاریس، شماره ۲۸۸۱

دست نویس کتابخانه ملی، پاریس فرانسه به شماره ۲۸۸۱ (۲۵۶ برگه). نسخه کامل است و بسیار خوانا، رونویس‌کننده پزشک و بسیار آگاه به دانش پزشکی نظری. تاریخ رونویسی و نام رونویس‌کننده ندارد. سزگین آن را از سده ۹هـ / ۱۵م می‌داند. اندازه آن ۱۳/۵×۱۹/۵ سانتیمتر، ۲۹ سطر در هر برگه، خط مغربی که در حروف ف، ق، ی متمایز است. دارای یک مقدمه بیست سطری به زبان لاتین پیش از متن، رونویس‌کننده این بیست سطر را از کتاب ملکی برداشت کرده است.

برگه‌ای در آغاز دارد که زبان عربی است و آغاز آن: صفة دواء نافع لمن عسر مولده و کان له حمی.

هر کتاب با بسمله و عبارت «صلی الله علی رسوله و آله و سلم» آغاز می‌شود، سرفصل‌های یک و دو با خطی پهن دارد.

نسخه اصلی خوانش فلوریال سناغوستان برای تصحیح کتاب المائة في الطب است.

مه) کتابخانه ملی پاریس، شماره ۲۸۸۱

دست نویس کتابخانه ملی، پاریس فرانسه به شماره ۲۸۸۲ (۲۱۷ برگه)، تنها کتاب یکم.

افزون برآن در کتاب فهرس المخطوطات العربية، جزو ششم، مکتبه رازا، رامپور هند، سه نسخه را یاد می‌کند:

مو) نسخه شماره ۳۸۷۹ طب، ۱۰۷ برگه، ۱۰۰۲ق / ۱۵۹۴م.

مز) نسخه شماره ۳۸۸۰، طب، ۲۱۸ برگه، سده ۱۳هـ / ۱۹م.

مح) نسخه شماره ۳۸۸۱، ۴۵۵ برگه، ۱۲۸۰ق / ۱۸۶۴م.

مط) واتیکان، کتابخانه پول سباط، شماره ۶۳

۱۸۴ برگه، آغاز آن از بیماری‌های مغزی است که کتاب چهارم متن باید باشد، خط شرقی مرتب، اندازه ۸/۵×۱۳/۵ سانتیمتر، ۱۵ سطر، سده ۱۳/هـ / ۱۳م^۱.

نسخه بدل دیگر خوانش فلوریال سناغوستان برای تصحیح کتاب المائة في الطب است.

چاپ: به کوشش قدری شرفی، حیدرآباد، ۱۹۵۹م؛ درباره آن نک: الحواشی النعمانية و المقاصد الطبية از نعمان فرزند ابورضا اسرایلی، پاریس 2883، نک: واژدا، ۳۷۲^۲.

پیرامون چهل و اندی نسخه دارد که بیشتر آن‌ها ناقص‌اند. نسخه خانقاه احمدیه شیراز (سده ۶ - ۷هـ) کامل است (نک: دانش پژوه، «فهرست»، ۲۱۷ - ۲۱۸). نسخه کتابخانه بادلیان، *Hunt. 202*، تاریخ ۵۹۲ق، و نسخه شماره ۱۷۹۶ مغنیسا (مانیسا) به تاریخ ۶۷۳ق کتاب‌های ۵۷ - ۱۰۰ دارند (نک: دیتیش، *Medicinalia, s. 71*).

نسخه کتابخانه آستان قدس کامل است^۳.

حواشی علی کتاب المائة لابن تلمیذ

ابن ابی‌اصیبعه گوید: ابن التلمیذ، موفق‌الدین امین‌الدوله ابوالحسن هبه‌الله (۴۶۶ - ۵۶۰ ق / ۱۰۷۴ - ۱۱۶۵م) فرزند ابوالعلاء صاعد فرزند ابراهیم فرزند تلمیذ بر آن حاشیه نوشته است.

او گوید: دانش‌پژوهان باید بر آن تکیه کنند، چون بسیار ارزشمند و پژوهشی است و تکرار در آن کم دیده می‌شود. عبارتهای کتاب بسیار روشن و آشکار است و گزیده‌هایی از درمان‌ها را دربردارد (عیون، نزار رضا، ۴۳۶؛ عیون، برگردان ذاکر، ج ۲، ۷۳۹).

آن را به نام حواشی علی کتاب المائة للمسیحی؛ و نیز کتابی به نام تعلیقات علی کتاب المائة للمسیحی دارد (اعلام زرکلی؛ عیون، نزار رضا، ۳۷۱؛ عیون، برگردان ذاکر، ج ۲، ۶۴۸).

حاشیه نعمان بن ابی‌الرضا الاسرایلی

^۱ فهرس مکتبه مخطوطات بول سباط، پول سباط، ج ۱، برگه ۶، انتشارات فریدریش و شرکاء، قاهره، ۱۹۲۸.

^۲ تاریخ نگارش‌ها، ۴۶۱.

^۳ فهرست آستان قدس، ج ۳، ۳۶؛ مقاله کرامتی.

آن را به نام الحواشي النعمانية و المقاصد الطبية نیز می‌شناسند. آن با پژوهش قدری شرفی در حیدرآباد دکن هند به سال ۱۹۵۹م به چاپ رسید.

غاده کرمی مقاله‌ای به انگلیسی درباره المائة در مجله تاریخ علوم العربیة، ج ۲ (۲)، حلب، ۱۹۷۸م نوشت. سلسله المطبوعات ۵، لجنة نشر العلوم الاسلامیة بحیدرآباد الدکن کتاب المائة (في الطب) المعروف بمائة المسیحی، لابی سهل عیسی بن یحیی بن ابراهیم المسیحی (المتوفی سنة ۴۵۲ق) رتبه و هذبه و علق علیه خادم الطبء السید غوث محی‌الدین القادری الشرفی ایم. ای (الجامعة العثمانیة) «الطیب المستند، (الکلیة الطبیة النظامیة بحیدرآباد) بی. یو. ایم. ایس (الجامعة الاسلامیة علیکدة) و عاود النظر و صححه الحکیم محمد هبة الله الحکیم الکامل (دهلی) و المولوی الفضل (جامعة فنجاب) الاستاذ السابق فی الکلیة الطبیة النظامیة بحیدرآباد (الهند) ۱۳۸۳ق / ۱۹۶۳، طبع بمطبعة لجنة نشر العلوم الاسلامیة بحیدرآباد الدکن (الهند) (اسلامک پبلیکیشنز سوسائتی رجسترڈ) جگر رود ترب بازار، حیدرآباد دکن (هندوستان). نک: ابوسهل مسیحی، عیسی بن یحیی، المائة في الطب، ۱ جلد، دانشگاه علوم پزشکی ایران - تهران، چاپ: اول، ۱۳۸۴خ^۱.

^۱ ابوسهل مسیحی، عیسی بن یحیی، المائة في الطب، ۱ جلد، دانشگاه علوم پزشکی ایران - تهران، چاپ: اول، ۱۳۸۴خ. (فنخا، ۲۷، ۶۶۳ - ۶۶۵؛ کشف الظنون، ۱۵۷۶؛ بروکلیمان، ج ۱، ۲۳۸، ذیل ۱، ۴۲۴؛ دانشنامه بزرگ اسلامی، ج ۵، برگه ۲۲۳۹، شناسه ابوسهل مسیحی، یونس کرامتی؛ نوادر المخطوطات، ج ۲، ۴۲۵؛ تاریخ نگارش‌ها، ۴۶۱ و ۴۶۲؛ فنخا، ج ۳۵، ۱۵۴؛ ششن، فهرس، ۳۵۹).

واژه‌های پارسی کاربردی در متن

بیماری: برسام؛ سرسام؛ شبکره [شب‌کوری]؛ وردینج [بیماری چشم]؛

جانور: ندرج [تندرو]؛ جندبیدستر [گندبیدستر]؛ دراج؛ طیهوج [تیهو]؛ فاخته؛ قاقم [کاکم، جانور]؛ کرکی [کلنگ]؛

خوراک: اسفیدباج [اسپیدبا]؛ املج [آمله]؛ جلاب [شربت گلاب]؛ خبز المله؛ خبز المیده؛ خبز السمید؛ دوغ؛ رخبین؛

زیرباج [زیره‌با، آش زیره]؛ سکباج [آش سرکه، سرکه‌با]؛ سکنجبین [سکنجبین]؛ سماقیه [آش و خوراک سماق]؛ شیراز،

شیرازیه؛ ماء الزرشک [آب زرشک]؛ ماست؛ میبه [می‌به]؛ میسوسن [می‌سوسن]؛ میفتخج [می‌پخته]؛

داروهای تکی: ابریشم [ابریشم]؛ اسفند [اسپند]؛ اسفیداج [سپیداب]؛ اشنان؛ آشنه؛ اصطرک [استرک]؛ اشنان؛ افاقیا؛

انجدان [انگدان]؛ أنجره؛

بابونج [بابونه]؛ باذرنجبویه [بادرنجبویه]؛ باذروج [بادروگ]؛ باذاورد [باد‌آورد]؛ بارزد؛ بخورمریم؛ برشاوشان [پرسیاوشان]؛

برنج؛ برنجاسف [برنجاسپ]؛ بسبایج [بسبایک، بسبایه]؛ بلنجاسف؛ بلیج [بلیله]؛ بنج [بنگ]؛ بندق [فندق]؛ برنک [برنگ

کابلی]؛ بنفسج [بنفشه]؛ بورق [بوره]؛ بوش [پوش]؛ بهار؛ بهمن؛

تربد؛ ترنجبین [ترانگبین]؛ توتیا؛ توبال [توپال]؛ توث [توت]؛ تودری [تودری سپید و سرخ]؛

جاورس [گاورس]؛ جاوشیر [گاوشیر]؛ جبلهنک؛ جفت بلوط؛ جلنار [گلنار]؛ جلنجبین [گل‌انگبین]؛ جلوز [چلغوزه، بادام

کوهی]؛ جوز [گوز، گردو]؛ جوزالسرو [گوز سرو]؛

حسک [خسک]؛ خشخاش؛ خطمی؛ خولنجان؛ خیار؛ دارصینی [دارچین]؛ دارفلفل [دارپلپل]؛ دُردی؛ درونج [درونک]؛

دیودار؛

راتینج [راتینه]؛ رازیانج [رازیانه]؛ رامک؛ راوند؛ ریاس [ریواس]؛ ریوند؛

زاج [زاگ]؛ زراوند؛ الزرشک [زرشک]؛ زراوند؛ زرنباد [زرنباوه]؛ زنجبیل [زنجفیل]؛

ساذج [ساده]؛ سداب؛ سدر؛ سرخس؛ سرمق [سرمک]؛ سرو؛ سُک؛ کبیج [کبیکک، کبیکه]؛ سکبینج [سکبینه]؛ سکر

[شکر]؛ سماق [تازی شدهٔ سماک پارسی]؛ سنباذج [سنباده]؛ سنبل؛ سوسن؛ سوسن الآسمانجونی [سوسن آسمان‌گون]؛

سیاه‌داروان [سیاه‌دارو]؛ سیسنبر؛

شاه بلوط؛ شاهترج [شاهتره]؛ شاذنج [شادنه]؛ شاهشبرم و شاهسفرم [شاهسپرغم]؛ شبت [شوید]؛ شبیار [شب یار]؛ شقایق؛ شلجم [شلغم]؛ شونیز؛ شهدانج [شاهدانه]؛ طباشیر [تباشیر]؛ طرخون [ترخون]؛ فانید [پانید]؛ فرنجمشک [پلنگ‌مشک]؛ فستق [پسته]؛ فلفل؛ فلفلمویه [پلپل‌مویه]؛ فلنجمشک؛ فنجنکشت؛ فوتنج [پودنه]؛ فودنج؛ فوفل [پوپل]؛ قسط [کسد]؛ قنبیل [کنبیل]؛ کاکنج [کاکنه]؛ کبیکج [کبیکه]؛ کثیراء [کتیرا]؛ کردناج [خوراک کردناک]؛ کرفس [کرسپ]؛ کرویا؛ کزمازک؛ گندر؛ کنگر؛ کنگرزد؛ لادن [لادن]؛ لازورد [لاژورد]؛ لُک؛ ماهودانه؛ ماهیزهرج [ماهی‌زهره، زهره ماهی]؛ مرداسنج [مردارسنگ]؛ مرزنجوش [مرزنگوش]؛ مسک [مشک]؛ مشکطرامشیع [مشک‌ترمشیر]؛ مو؛ میویج [مویزک]؛ نارگیل [نارگیل]؛ نارمشک؛ نانخواه؛ نیبذ [نی‌پی‌ته]؛ نخاله؛ نرجس [نرگس]؛ نسترن؛ نسرين؛ نشا و نشاستج [نشاسته]؛ نظرون [بوره ارمنی]؛ نوره؛ نوشادر؛ نیلوفر؛ هزارجشان [هزارفشان]؛ هلیلیج [هلیله]؛ یاسمین.

اندازه و ابزار: بندقه [به اندازه فندق]؛ برنیه [تازی شده برنی]؛ تنور؛ درهم [درم]؛ دانق [دانگ]؛ سکرجه [سکوره]؛ طابق [تازی شده تاوه]؛ طنجیر [تنجیر، گونه‌ای پاتیل]؛ غربال [الک از دو گونه مویی، ابریشمی]؛ فرن [کوره دارای در]؛ هاون؛ متفرقه: بخت: کتاب یکم.

ابزارهای کاربردی در متن

آبزن [وان دارو]؛ ابرازی برای هل دادن خار؛ یا استخوان تیز‌گیرکرده در حلق ساخته شده از سرب و شیکه‌ای شکل بلند و با سری قاشقکی (کتاب ۷۲)؛ ابریق [آفتابه]؛ اجانه [تغار]؛ الآجر الجدید [آجر نو]؛ اناء زجاجی [آوند شیشه‌ای]؛ انبویه [لوله]؛

برنیه [تازی شدهٔ برنی]؛ تتکمید [کمپرس گذاری گرم؛ یا سرد]؛
 جمره [اخگر آتشین]؛ حریر خام [ابریشم خام]؛ حطب [هیزم]؛
 خرق المسخنة [پارچه‌های گرم برای کمپرس گذاری]؛ خرقة و کاغذ [تکهٔ پارچه و کاغذ برای گذاشتن مرهم بر روی آن]؛
 خزف التنور [سفال تنور]؛
 رباط [نوار پارچه‌ای برای بانداز]؛ رفادة [بالشتک شکسته‌بندی، زخم‌بند]؛
 صفائح رصاص، صفائح أسرب [صفحه‌های سربی]؛ صوفة [پشمینه]؛ طابق [تازی شدهٔ تاوه]؛
 طنجیر [تنجیر، گونه‌ای پاتیل]؛
 عصابة [پارچهٔ نوارپیچ و بانداز]؛ علق [زالو]؛ غربال [الک از دو گونهٔ مویی، ابریشمی]؛
 فرن [کورهٔ دارای در]؛
 قدر [دیگ]؛ قدر فخار [دیگ سفالین]؛ قمع [قیف]؛ قمعم حديد [سبوی آهنی]؛
 کلبتان [فورسپس برای کشیدن دندان]؛ کلبتان الدقیق [انبرکی باریک و نازک]؛
 مبرد [سوهان]؛ مجمر [منقل، آتشدان]؛ محجم [بادکش]؛ مغرفة المیل [قاشقک میل سرمه‌کشی]؛ ملعقة [قاشق]؛ منفخه
 [ابزار دمنده، دم‌آهن‌گران].

اندازه‌های وزنی و زمانی کاربردی در متن

استار؛ أوقیه [وقیه]؛ بندقه [به اندازه فندق]؛ باقة [یک دسته سبزی]؛ بلوطة [شیافی بلوطی شکل]؛
 جزء [جزو]؛ جوزة [به اندازه گردو]؛ حبة [دانه برای تخم‌ها، بزرها]؛ حفنة [کف دست]؛ حمصة [نخود]؛
 دانق [دانگ]؛ درهم [درم]؛ رطل؛ سكرجة [سکوره]؛ سنة [سال]؛ شربة [یک دُز خوردن دارو]؛ شهر [ماه]؛
 عدسة [عدس]؛ عشية [شامگاه]؛ عصر [پسین‌روز]؛ على الريق [به هنگام ناشتا]؛
 غد [فردا]؛ غدوة [بامداد]؛ غلیة؛ ثلاث غلیات [یک بار جوشیدن؛ سه بار جوشیدن]؛
 قبضة [مشت]؛ قیراط؛ لیل [شب]؛ مثقال؛ ملعقة [یک قاشق]؛ نهار [نیمروز]؛ یوم [روز]؛

کاردپزشکی (جراحی) در متن

کشیدن دندان

کاردپزشکی برای بیرون راندن سنگ گیرکرده در گردن پیشابدان و نرینه برگه ۷۰۲ع؛

کاردپزشکی اوزه‌ها و زبان کوچک؛

نیشترزدن سر، در درمان بیماری ریزش مو از گونه داء‌الثعلب، پس و پیش از دارودرمانی، برگه ۷۴۰ع؛

نیشترزدن بر روی کک‌مک (کلف)؛ کنجدک (برش)؛ خجک‌های سیاه و سپید، پس از گذاشتن دارو، برگه ۷۴۴ع؛

بُردن زگیل (تألیل) چند پایه، برگه ۷۵۳ع؛

نیشترزدن جایگاه نیش جانوران زهردار، برگه ۷۵۹ع؛

بُردن اندام دچار نیش‌زدگی جانور زهردار بسیار خطرناک، برگه ۷۵۹ع؛

شیوه‌ها و شکل‌های کاربردی دارو در متن

تدهین و تمریح [چرب کردن و روغن‌مالی کردن]؛ تزریق و تقطیر دارو [در واژن و نرینه]

حبّ؛ حقنة [تنقیه از سوراخ نشیمنگاه، واژن و نرینه]؛ حمل [داروهای به خود برگرفتنی از واژن و سوراخ‌نشیمنگاه]؛

دهن [روغن]؛ سعوط [چکاندن دارو در بینی]؛ سفوف [گرد]؛ سويق [تلخان]؛ شربت؛ شیاف؛

ضماد [داروی گذاشتنی پانسماں گونه]؛ طبیخ [پخته]؛ طلاء [می]؛ طلاء، اطلیة [مرهم‌ها]؛ عطوس [عطسه‌آورها]؛ غراغر،
غرغرة [دهانشویه‌ها]؛ فرزجة [پرزجه کاربرد برای واژن]؛ قرص؛
کحل و کحول [سرمه‌ها و داروهای به چشم کشیدنی]؛ لصوقات [داروهای چسباندنی]؛ لعوق، لعوقات [لیسک، داروهای
لیسیدنی]؛
مطبوخ [می‌پخته]؛ معجون [سرشته]؛ مغسول [شسته شده]؛ نطول [داروهای ریختنی بر روی اندام]؛ نقیع [خیسانده]؛

کتاب‌نامه

نمایه کتاب و مقاله

أَبُو سَهْلٍ مَسِيحِي، عَيْسَى بِنِ يَحْيَى مَسِيحِي جَرَجَانِي، يُونُسُ كِرَامَتِي، مَدْخَلُ وَشَنَاسَةُ دَائِرَةِ الْمَعَارِفِ بَزْرَگِ اسْلَامِي، حَرْفِ الْفَب.

أَخْبَارُ الْعُلَمَاءِ بِأَخْبَارِ الْحُكَمَاءِ، جَمَالُ الدِّينِ قَفْطِي جَمَالُ الدِّينِ ابُو الْحَسَنِ عَلِيُّ فَرْزَنْدِ قَاضِي يُوْسُفِ فَرْزَنْدِ اِبْرَاهِيمِ فَرْزَنْدِ عَبْدِ الْوَاحِدِ شَيْبَانِي (٥٦٣ - ٦٤٦ ق)، چاپخانه سعاده، قاهره، ١٣٢٦ ق؛ تاريخ الحكماء برگردان أخبار العلماء بأخبار الحكماء، سال ١٠٩٩ ق به دستور شاه سليمان صفوي، پژوهش بهين دارايي، دانشگاه تهران، ١٣٤٧ خ.

اختصار كتاب المجسطي، ابوسهل مسيحي عيسى فرزند يحيى (٣٦١ - ٤٠١ ق / ٩٧٢ - ١٠١١ م).

اركان العالم، ابوسهل مسيحي عيسى فرزند يحيى (٣٦١ - ٤٠١ ق / ٩٧٢ - ١٠١١ م)، نسخه‌ای از آن در کتابخانه ليدن است (ورهوه، ٢٣).

اصناف العلوم الحكمية، ابوسهل مسيحي عيسى فرزند يحيى (٣٦١ - ٤٠١ ق / ٩٧٢ - ١٠١١ م) پيشکش ابوالحسن سهلي (سهيلي) شد، شاخه‌های گوناگون دانش‌های زیرشاخه حکمت را برشمرد. (مدخل ابوسهل، کرامتی).

اصول علم النبض، ابوسهل مسيحي عيسى فرزند يحيى (٣٦١ - ٤٠١ ق / ٩٧٢ - ١٠١١ م) آکادمی ليدن، مجموعه شماره ٤٤ (٥)

إظهار حكمة الله تعالى في خلق الانسان، ابوسهل مسيحي عيسى فرزند يحيى مسيحي (٣٦١ - ٤٠١ ق / ٩٧٢ - ١٠١١ م) أغراض الطبية و المباحث العلايية، اسماعيل جرجاني (د: ٥٣١ ق)، پژوهش حسن تاج‌بخش، انتشارات دانشگاه تهران، ١٣٨٤ خ.

تاريخ الأدب العربي، كارل بروكلمان، مترجم: يعقوب بكر، رمضان عبدالنواب، محمد عوني عبدالرؤف، عمر صابر عبدالجليل، سعيد حسن بحيري، حسن محمود اسماعيل، غريب محمد غريب، عبدالحليم محمود احمد، عبدالحليم نجار، دارالمعارف، بيروت، ١٩٧٧ م شش جلد؛ ديگر: دارالكتاب الاسلامي، قم، ١٤٢٩ ق / ٢٠٠٨ م، ٧ جلد.

- تاریخ حکماء برگردان أخبار العلماء بأخبار الحكماء، سال ۱۰۹۹ ق به دستور شاه سلیمان صفوی، پژوهش بهین دارایی، دانشگاه تهران، ۱۳۴۷ خ
- تاریخ حکماء الإسلام؛ یا تنمة صوان الحكمة، ابوالحسن ظهیرالدین علی فرزند زید بیهقی، ابن فندق، فرید خراسان، تحقیق محمد کردعلی، مطبوعات المجمع علمی العربی بدمشق، مطبعة العربی، دمشق، ۱۹۴۶ م.
- تاریخ مختصر الدول، ابن عبری، ابوالفرج اهرن غریغوریوس (۶۲۳ - ۶۸۵ ق / ۱۲۲۶-۱۲۸۶ م)، پژوهش انتوان صالحانی، بیروت، ۱۸۹۰ م؛ دارالشرق، چاپ سوم، بیروت، ۱۹۹۲ م؛ ترجمه دکتر محمدعلی تاج‌پور و حشمت‌الله ریاضی، تهران، اطلاعات، ۱۳۶۴ ش؛ ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۳ خ.
- تاریخ نگارش‌های عربی، فؤاد سزگین (۱۹۲۴ - ۲۰۱۸)، جلد ۱-۱۵، لیدن، مؤسسه انتشاراتی ای. جی. بریل، ۱۹۶۷-۲۰۱۰، وزیری، آلمانی؛ تاریخ نگارش‌های عربی، فواد سزگین، ج ۳، ترجمه، تدوین، آماده‌سازی مؤسسه فهرستگان، به اهتمام خانه کتاب، چ تهران، ۱۳۸۰ خ.
- تاریخ نوشته‌های عربی، کارل بروکلمان *Carl Brockelmann* (۱۸۶۸ - ۱۹۵۶)، ج ۱، ۴۱۵، چ. بریل، ۱۹۳۷-۱۹۳۸.
- تنمة صوان الحكمة (تاریخ الحكماء)، ابن فندُق، ظهیرالدین ابوالحسن علی فرزند ابوالقاسم زید بیهقی (۴۹۹ - ۵۶۵ ق / ۱۰۹۷ - ۱۱۶۹ م)، چ. لاهور، ۱۳۵۹ ق؛ دیگر: تحقیق محمد کردعلی، مطبوعات المجمع علمی العربی بدمشق، مطبعة العربی، دمشق، ۱۹۴۶ م؛ دیگر: ترجمه فارسی آن درة الأخبار، منشی یزدی، چ. تهران ۱۳۱۸ خ.
- تحفة السعدیة، نُزهة الحكماء و روضة الأطباء (نگارش: ۶۸۲ ق / ۱۲۸۳ م)، قطب‌الدین محمود فرزند ضیاء‌الدین مسعود فرزند شیخ مصلح‌الدین کازرونی (۶۳۴-۷۱۰ ق / ۱۲۳۶-۱۳۱۱ م)، پیشکش به سعدالدوله علی ساوی.
- تحقیق سوء‌المزاج ما هو و کم اصنافه، ابوسهل مسیحی عیسی فرزند یحیی (۳۶۱ - ۴۰۱ ق / ۹۷۲ - ۱۰۱۱ م) پیشکش به خوارزم‌شاه، ابوالعباس مأمون فرزند مأمون. نک: کتابخانه شهیدعلی، ترکیه، شماره ۲۰۹۵/۵.
- تعبیر الرؤیا، ابوسهل مسیحی عیسی فرزند یحیی (۳۶۱ - ۴۰۱ ق / ۹۷۲ - ۱۰۱۱ م). نک: عیون، برگردان ذاکر، ج ۲، ۷۳۹.
- تعلیقات علی کتاب المائة للمسیحی، حواشی علی کتاب المائة للمسیحی، ابن تلمیذ (اعلام زرکلی؛ عیون، نزار رضا، ۳۷۱؛ عیون، برگردان ذاکر، ج ۲، ۶۴۸).

- تلخیص السماء و العالم، ابوسهل مسیحی عیسی فرزند یحیی (۳۶۱ - ۴۰۱ ق / ۹۷۲ - ۱۰۱۱ م) کوتاه‌شده کتاب السماء و العالم ارسطو است و نسخه‌ای از آن در لیدن موجود است (ورهووه، ۳۲۷) ۱۲.
- چهار مقاله، نظامی عروضی، احمد فرزند عمر فرزند علی سمرقندی (ز: ۵۵۰ ق)، پژوهش محمد قزوینی، به کوشش محمد معین، ۱۳۲۷ ق، چاپخانه بریل، لیدن، برگه ۱۱۶ - ۱۱۹.
- حاشیه نعمان بن ابی الرضا الاسرائیلی، پژوهش قدری شرفی، حیدرآباد دکن هند به سال ۱۹۵۹ م.
- الحاوی فی الطب، رازی، ابن زکریا (۲۵۱ - ۳۱۳ ق / ۸۵۵ - ۹۲۵ م)، ابوبکر محمد بن زکریا بن یحیی طبیب، چاپ چاپ مجلس دایرة المعارف، عثمانی، حیدرآباد، دکن هند، ۱۳۷۴ - ۱۳۹۰ ق / ۱۹۵۵ - ۱۹۷۰ م، ۲۵ جلد و بیروت، ۲۰۰۲، هشت جلد؛ ترجمه محمد ابراهیم ذاکر، مرکز تحقیقات طب سنتی و مفردات پزشکی دانشکده طب سنتی دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، ۱۳۸۵ - ۱۳۹۵ خ، ۲۳ جلد.
- الحواشی النعمانیة و المقاصد الطیبة از نعمان فرزند ابورضا اسرایلی، پاریس 2883، نک: واژدا، ۳۷۲ تاریخ نگارش‌ها، ۴۶۱.
- حواشی علی کتاب المائة لابن تلمیذ، ابن التلمیذ، موفق‌الدین امین‌الدوله ابوالحسن هبه‌الله (۴۶۶ - ۵۶۰ ق / ۱۰۷۴ - ۱۱۶۵ م) فرزند ابوالعلاء صاعد فرزند ابراهیم فرزند تلمیذ. نک: (عیون، نزار رضا، ۴۳۶؛ عیون، برگردان ذاکر، ج ۲، ۷۳۹).
- دانشنامه بزرگ اسلامی، ج ۵، برگه ۲۲۳۹، مدخل و شناسه ابوسهل مسیحی، یونس کرامتی.
- درة الأخبار، منشی یزدی، ترجمه تنمة صوان الحکمة (تاریخ حکماء)، ابن فندُق، چ. تهران ۱۳۱۸ خ.
- دیوان طب، ابوسهل مسیحی عیسی فرزند یحیی (۳۶۱ - ۴۰۱ ق / ۹۷۲ - ۱۰۱۱ م)،
- الذریعة إلى تصانیف الشیعة، الجزء الثامن، آقابزرگ تهرانی (۱۲۵۵ - ۱۳۴۸ خ)، مقدمه، تصحیح و تحقیق علی نقی منزوی (۱۳۰۲ - ۱۳۸۹ خ)، چاپخانه مجلس شورای ملی ایران، تهران، ۱۳۲۹ خ / ۱۳۶۹ ق / ۱۹۵۰ م، ۱۳۰۹ عنوان و شناسه کتاب از دائرة تا عنوان دیو و پری‌نامه، ۳۴۰ برگه.
- رسالة الأدویة، ابوسهل مسیحی عیسی فرزند یحیی (۳۶۱ - ۴۰۱ ق / ۹۷۲ - ۱۰۱۱ م) کتابخانه مغنیسا (مانیسا)، ترکیه، شماره ۱۷۶۸/۶

رسالة البيروني في فهرست كتب ابن زكرياء الرازي، فهرست كتاب‌های رازی و نام‌های كتاب‌های بیرونی / از ابوریحان محمد بن احمد بیرونی و المشاطة لرسالة الفهرست / از ابواسحق ابراهیم بن محمد معروف به غضنفر تبریزی ; تصحیح و ترجمه و تعلیق از مهدی محقق، تهران، ۱۳۶۶ خ.

رسالة البيروني في فهرست كتب محمد بن زكريا الرازي للبيروني، تصحیح پُل کراوس، چاپ پاریس، ۱۹۳۶ م، ۵۱ برگه.
رسالة في تحقيق امر الوباء و الاحتراز عنه و اصلاحه إذا وقع. ابوسهل مسیحی عیسی فرزند یحیی (۳۶۱ - ۴۰۱ ق / ۹۷۲ - ۱۰۱۱ م) پزشکی، عربی از ابوسهل مسیحی عیسی فرزند یحیی جرجانی (۳۶۱ - ۴۰۱ ق). (نک: فنخا، سزگین و ششن)
رسالة في ماهية الجدري و تدبيره، ابوسهل مسیحی عیسی فرزند یحیی (۳۶۱ - ۴۰۱ ق / ۹۷۲ - ۱۰۱۱ م)
رسالة فيما أصابه من المحن و الشدائد / حنین فرزند اسحاق عبادی (۱۹۴ - ۲۶۴ ق) سختی‌ها و دشواری‌های پیش‌آمده در زندگانش

رسالته النرجسيّة، ابوسهل مسیحی عیسی فرزند یحیی (۳۶۱ - ۴۰۱ ق / ۹۷۲ - ۱۰۱۱ م)، رساله او درباره گل نرگس. نک: فهرست کتاب‌های رازی، بیرونی، ۴۱ و ۷۴.

رسالته في آداب صحبة الملوك، ابوسهل مسیحی عیسی فرزند یحیی (۳۶۱ - ۴۰۱ ق / ۹۷۲ - ۱۰۱۱ م). رساله او درباره آیین‌نامه‌های چگونگی هم‌نشینی با شاهان.

رسالته في الغزليات الشمسيّة، ابوسهل مسیحی عیسی فرزند یحیی (۳۶۱ - ۴۰۱ ق / ۹۷۲ - ۱۰۱۱ م)، رساله او درباره سروده‌های درباره خورشید و آفتاب.

رسالته في دستور الخط، ابوسهل مسیحی عیسی فرزند یحیی (۳۶۱ - ۴۰۱ ق / ۹۷۲ - ۱۰۱۱ م). رساله او درباره آیین‌نامه نوشتن و خط.

رسالته في دلالة اللفظ على المعنى، ابوسهل مسیحی عیسی فرزند یحیی (۳۶۱ - ۴۰۱ ق / ۹۷۲ - ۱۰۱۱ م). رساله او درباره چگونگی دلالت لفظ بر معنی.

رسالته في سبب برد أيام العجوز، ابوسهل مسیحی عیسی فرزند یحیی (۳۶۱ - ۴۰۱ ق / ۹۷۲ - ۱۰۱۱ م). رساله او درباره سرمای روزهای ننه سرمای پیرزن.

رسالته في علة التربة التي تستعمل في أحكام النجوم، ابوسهل مسیحی عیسی فرزند یحیی (۳۶۱ - ۴۰۱ ق / ۹۷۲ - ۱۰۱۱ م). رساله او درباره علت کاربرد خاکی که در اختربینی به کار برده می شود.

رسالته في قوانين الصناعة، ابوسهل مسیحی عیسی فرزند یحیی (۳۶۱ - ۴۰۱ ق / ۹۷۲ - ۱۰۱۱ م). رساله او درباره آیین نامه هنر و پیشه.

سلسله المطبوعات ۵، لجنة نشر العلوم الاسلامية بحیدرآباد الدکن.

شرح کلیات قانون، قطب الدین مصری. (نک: مقدمه تحفة السعدية، قطب الدین شیرازی، د: ۷۱۰ ق)

صد باب، ابوسهل مسیحی عیسی فرزند یحیی (۳۶۱ - ۴۰۱ ق / ۹۷۲ - ۱۰۱۱ م)،

صیدنة، ابوریحان بیرونی، پژوهش حکیم محمد سعید، رانا اجسان الهی، کراتشی، موسسه ملی همدرد، هند، ۱۹۷۳ م؛
الصیدنة في الطب، ابوریحان بیرونی (۳۶۲ - ۴۴۰ ق)، محمد فرزند احمد، پژوهش عباس زریاب خوبی (۱۲۹۸ - ۱۳۷۳ خ)،
مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳۷۰ خ؛ الصیدنة في الطب، داروشناسی پزشکی، بیرونی، برگردان باقر مظفرزاده، فرهنگستان
زبان و ادب فارسی، نشر آثار، تهران، ۱۳۸۳ خ؛ صیدنه، برگردان کاسانی، پژوهش استاد ایرج افشار، مرکز تحقیقات اخلاق و
حقوق پزشکی وابسته به دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۷ خ؛ الصیدنة في الطب، داروشناسی پزشکی، برگردان باقر مظفرزاده،
فرهنگستان زبان و ادب فارسی، تهران: نشر آثار، ۱۳۸۳ خ.

الطب الکلی، ابوسهل مسیحی عیسی فرزند یحیی (۳۶۱ - ۴۰۱ ق / ۹۷۲ - ۱۰۱۱ م)

عیون الأنباء فی طبقات الأطباء، ابن ابی اصیبعه، موفق الدین ابوالعباس احمد فرزند قاسم سعدی خزرجی (۶۰۰ - ۶۶۸ ق)،
چ. امرؤالقیس، دارالثقافه، بیروت، لبنان، ۱۹۸۷ م / ۱۴۰۸ ق؛ دیگر: به کوشش نزار رضا، بیروت، ۱۹۶۵ م، برگردان
محمد ابراهیم ذاکر، انجمن گیاه درمانی ایران، ۱۳۹۳ خ.

الفراسة، ابوسهل مسیحی عیسی فرزند یحیی (۳۶۱ - ۴۰۱ ق / ۹۷۲ - ۱۰۱۱ م). نک: کتابخانه ملک، تهران، شماره
۴ / ۲۳۰

فهرس المخطوطات العربية في المكتبة البريطانية، القاهرة، ۱۹۷۵، برگه ۸۸ - ۹۰.

فهرس المخطوطات العربية، جزو ششم، مکتبه رازا، رامپور هند.

- فهرس المخطوطات المصورة في مكتبة معهد التراث العلمي العربي - ملحق، محمد عزت عمر، معهد التراث العلمي العربي، ۱۴۰۶ ق / ۱۹۸۶ م، ۲۱۵ برگه.
- فهرس عام للمخطوطات العربية و الاسلامية في المكتبة الوطنية بباريس، حمارنه؛ منشورات المركز الوطنى للأبحاث العلمية، باريس، ۱۹۵۳، ۴۲۹.
- فهرس مخطوطات الطب الاسلامى باللغات العربية و التركية و الفارسية فى مكتبات تركيا، رمضان ششن، جميل أقينار و جواد ايزگی، استانبول ۱۴۰۴/۱۹۸۴.
- فهرس مكتبة مخطوطات بول سباط، پول سباط، ج ۱، برگه ۶، انتشارات فريدريش و شركاء، قاهره، ۱۹۲۸.
- فهرست توصيفى مقالات جشن نامه ها و يادنامه ها، محمد گلبن، احمد شكيب آذر، انجمن آثار و مفاخر فرهنگى، تهران، ۱۳۸۵ خ، ۴۹۴ برگه.
- فهرست کتابخانهى اهدايى آقاى سيد محمد مشكات به کتابخانه دانشگاه تهران، جلد سوم، بخش چهارم، مجلد ششم، محمدتقى دانش پژوه، چاپخانهى دانشگاه تهران، ۱۳۳۲ خ.
- فهرست کتب خطى کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوى، محمدتقى عرفانيان، ج ۱۹، مشهد، انتشارات کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوى، ۱۳۸۰ خ.
- فهرست کتابخانه سراى احمد سوم، شماره ۷۲۲۴؛
- فهرست کتابخانه چهل ستون، ۳۳۰.
- فهرست کتابخانه مجلس شوراى ملى، جلد نوزدهم، عبدالحسين حايبرى، تهران، ۱۳۵۰ خ، ۶۴۶ برگه
- فهرست کتابهاى چاپ سنگى کتابخانه ميرجلال الدين محدث ارموى، به کوشش حسين متقى و فتح الله ذوقى، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شوراى اسلامى، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۹ خ، ۲ جلد.
- فهرست کتابهاى خطى کتابخانه مجلس سنا، محمدتقى دانش پژوه، بهاءالدين علمى انوارى، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شوراى اسلامى، چاپ اول، تهران، ۱۳۵۹ خ، دو جلد.

فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه ملی ملک وابسته به آستان قدس رضوی، جلد یکم، کتاب‌های عربی و ترکی، احمد منزوی و محمدباقر حجتی، زیر نظر ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه، تهران، ۱۳۵۳ خ.

فهرست کتاب‌های خطی کتابخانه ملی ملک وابسته به آستان قدس رضوی، جلد جلد هفتم: فهرست مجموعه‌ها و جنگ‌ها از ش ۹۲۵ تا ۱۱۶۹، احمد منزوی و محمدباقر حجتی، زیر نظر ایرج افشار و محمدتقی دانش‌پژوه، تهران، ۱۳۶۹ خ، ۴۸۷ برگه.

فهرست کتب خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، جلد سوم، چاپی و خطی.

فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، استاد محمدتقی دانش‌پژوه، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۸ خ.

فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی جمهوری اسلامی، انتشارات کتابخانه ملی ایران، تهران، جلد یازدهم، ۱۳۷۵ خ.

فهرست نسخه‌های عکسی کتابخانه عمومی حضرت آیه‌الله العظمی مرعشی نجفی، محمدعلی حائری، زیر نظر محمود مرعشی، انتشارات کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، قم - ایران، ۱۳۶۹ - ۱۳۷۰ خ، دو جلد.

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه جامع گوهرشاد مشهد، جلد یکم، محمد فاضل، چ مشهد، ۱۳۶۳ خ.

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی و اسناد دانشگاه تهران»، ج ۱۶، دانش‌پژوه، چ تهران، ۱۳۵۷ خ و ج ۱۷، چ تهران، ۱۳۶۴ خ.

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه گنج‌بخش، احمد منزوی، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام آباد، آذر ۱۳۵۷ خ، ۴ جلد.

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم، رضا استادی، به کوشش صادق حسن زاده و محمود طیار مراغی، دفتر نشر برگزیده، چاپ اول، قم، ۱۳۸۸ خ؛ ۴ جلد؛

فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی، جلد پانزدهم، احمد حسینی اشکوری، زیر نظر محمود مرعشی، قم، ۱۳۶۷ خ، ۳۸۷ برگه و عکس‌ها.

فهرست نسخه‌های خطی مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، جلد یکم، شماره ۱ - ۵۴، احمد منزوی، ۱۳۷۷خ، هجده + ۴۷۲ برگه؛ جلد دوم، شماره ۵۴۱ - ۱۱۵۰، تهران، ۱۳۸۴خ، شانزده + ۵۵۲ برگه؛ جلد سوم، شماره ۱۱۵۱ - ۱۹۶۲، تهران، ۱۳۹۰خ.

فهرست نسخه‌های عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی، احمد اشکوری، جعفر اشکوری و صادق اشکوری، انتشارات مجمع ذخائر اسلامی، قم، ۱۳۸۷خ.

فهرستگان نسخه‌های خطی ایران، چهل و پنج جلد، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، چاپ اول، تهران، به کوشش مصطفی درایتی، ۱۳۹۰ - ۱۳۹۴. ← فنخا

فهرستواره کتاب‌های فارسی، احمد منزوی، جلد پنجم بخش پزشکی، دانش‌های تجربی از طبیعی، پزشکی، داروسازی و کیمیا، مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۷۹خ.

فهرست‌واره کتاب‌های فارسی، ج ۵، احمد منزوی، تهران، مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۸۲خ
فوائد في الشَّعر، ابوسهل مسیحی عیسی فرزند یحیی (۳۶۱ - ۴۰۱ ق / ۹۷۲ - ۱۰۱۱ م) کتابخانه وهبی بغدادلی، شماره ۱۴۸۸/۲۲.

قانون في الطب، حسین فرزند عبدالله ابن‌سینا (۳۷۰ - ۴۲۸ ق)، داراحیاء التراث العربی، بیروت - لبنان؛ برگردان عبدالرحمان شرفکندی (هه‌ژار)، انتشارات سروش، چاپ هشتم، تهران، ۱۳۸۵خ؛ قانون في الطب، ابن‌سینا- دارصادر، بیروت، د. ت؛ قانون في الطب لابن‌سینا، پژوهش ابراهیم شمس‌الدین، مؤسسه اعلمی، بیروت، لبنان، ۱۴۲۵ ق / ۲۰۰۵ م.
قانونچه، چغمینی محمود (د ۷۴۵ ق) فرزند محمد فرزند عمر، برگردان محمدتقی میر، انتشارات دانشگاه علوم پزشکی ایران، تهران، ۱۳۷۵خ.

کتاب المائة في الطب، ابوسهل عیسی فرزند یحیی مسیحی (د: ۴۰۱ ق / ۱۰۱۰ م)، تحقیق فلوریال سناغوستان، المعهد الفرنسي للدراسات العربية بدمشق، مطابع الفباء الأديب، دمشق، ۲۰۰۰ م.

کتاب في الباه، ابوسهل مسیحی عیسی فرزند یحیی (۳۶۱ - ۴۰۱ ق / ۹۷۲ - ۱۰۱۱ م)

کتاب في التعبير، ابوسهل مسیحی عیسی فرزند یحیی (۳۶۱ - ۴۰۱ ق / ۹۷۲ - ۱۰۱۱ م).

- کتاب في النفس، ابوسهل مسيحي عيسى فرزند يحيى (٣٦١ - ٤٠١ ق / ٩٧٢ - ١٠١١ م).
- کتاب في الوباء، ابوسهل مسيحي عيسى فرزند يحيى (٣٦١ - ٤٠١ ق / ٩٧٢ - ١٠١١ م). او آن را برای پادشاه دادگر خورازمشاه ابوالعباس مأمون فرزند مأمون نگاشت (عيون، برگردان ذاکر، ج ٢، ٧٣٩).
- کتابه في التوسط بين ارسطوطاليس و جالينوس في المُحَرِّكِ الأوَّل، ابوسهل مسيحي عيسى فرزند يحيى (٣٦١ - ٤٠١ ق / ٩٧٢ - ١٠١١ م). کتاب او در میانجیگری میان ارسطو و جالینوس دربارهٔ محرک اول.
- کتابه في التوسط بين ارسطوطاليس و جالينوس في المُحَرِّكِ الأوَّل، ابوسهل مسيحي عيسى فرزند يحيى (٣٦١ - ٤٠١ ق / ٩٧٢ - ١٠١١ م)، کتاب او در میانجیگری میان ارسطو و جالینوس دربارهٔ محرک اول.
- کتابه في رسوم الحركات في الأشياء ذوات الوضع، ابوسهل مسيحي عيسى فرزند يحيى (٣٦١ - ٤٠١ ق / ٩٧٢ - ١٠١١ م). کتاب او دربارهٔ کشیدن حرکت‌های چیزهایی که دارای وضع هستند.
- کتابه في رسوم الحركات في الأشياء ذوات الوضع، ابوسهل مسيحي عيسى فرزند يحيى (٣٦١ - ٤٠١ ق / ٩٧٢ - ١٠١١ م)
- کتابه في سکون الارض أو حرکتها، ابوسهل مسيحي عيسى فرزند يحيى (٣٦١ - ٤٠١ ق / ٩٧٢ - ١٠١١ م). دربارهٔ بی حرکتی؛ یا حرکت دار بودن زمین.
- کتابه في سکون الارض أو حرکتها، ابوسهل مسيحي عيسى فرزند يحيى (٣٦١ - ٤٠١ ق / ٩٧٢ - ١٠١١ م)، دربارهٔ بی حرکتی؛ یا حرکت دار بودن زمین.
- کتابه في مباني الهندسة، ابوسهل مسيحي عيسى فرزند يحيى (٣٦١ - ٤٠١ ق / ٩٧٢ - ١٠١١ م). کتاب او دربارهٔ مبانی هندسه؛
- کتابه في مباني الهندسة، ابوسهل مسيحي عيسى فرزند يحيى (٣٦١ - ٤٠١ ق / ٩٧٢ - ١٠١١ م) کتاب او دربارهٔ مبانی هندسه.
- کشف الظنون حاجی خلیفه یک فرهنگ کتاب‌شناسی از حاجی خلیفه مصطفی کاتب چلبی ترک (١٠١٧ - ١٠٦٧ ق)، به کوشش محمد شرف الدین و معلم رفعت بیگلر کلیشی، چ. چهارم تصحیح یالتقایا، استانبول ١٩٤١ تا ١٩٤٣ م، افسر در تهران همراه با ذیل آقابزرگ تهرانی منزوی (١٢٥٥ - ١٣٤٨ خ) پدر بزرگم، ١٩٦٧ م.

الكفاية في تعبير الرؤيا نوشته ابوسهل عيسى فرزند يحيى فيلسوف است، دربرگیرنده ۱۳۲ باب می باشد. ابوسهل آن را برای خوارزم شاه محمد فرزند مأمون نوشته است. كشف الظنون كُنَاش، ابوسهل مسیحی عيسى فرزند يحيى (۳۶۱ - ۴۰۱ ق / ۹۷۲ - ۱۰۱۱ م).

المائة (في الطب) المعروف بمائة المسيحي، لابي سهل عيسى بن يحيى بن ابراهيم المسيحي (د: ۴۵۲ ق)، تحقيق السيد غوث محي الدين القادري الشرفي ايم. اي (الجامعة العثمانية)، « (الكلية الطبية النظامية بحيدرآباد) بي. يو. ايم. ايس (الجامعة الاسلامية عليکدة)، زير نظر محمد هبة الله الحكيم الكامل (دهلي) و المولوى الفضل، مطبعة لجنة نشر العلوم الاسلامية بحيدرآباد الدکن (الهند) (اسلامک پبليکيشنز سوسائتي رجسترد) جگر رود ترب بازار، حيدرآباد دکن (هندوستان). ۱۳۸۳ ق / ۱۹۶۳، طبع ب نک: ابوسهل مسیحی، عيسى بن يحيى، ا

المائة في الطب، ابوسهل مسیحی عيسى فرزند يحيى (۳۶۱ - ۴۰۱ ق / ۹۷۲ - ۱۰۱۱ م)، به كوشش قدری شرفی، حيدرآباد، ۱۹۵۹ م؛

المائة في الطب، ۱ جلد، ابوسهل مسیحی، عيسى بن يحيى، دانشگاه علوم پزشکی ایران، تهران، چاپ: اول، ۱۳۸۴ خ. المائة في الطب، ابوسهل عيسى فرزند يحيى مسیحی (د: ۴۰۱ ق / ۱۰۱۰ م)، تحقيق فلوريال سناغوستان، المعهد الفرنسي للدراسات العربية بدمشق، مطابع الفباء الأديب، دمشق، ۲۰۰۰ م.

مباديء الموجودات الطبيعية، ابوسهل مسیحی عيسى فرزند يحيى مسیحی (۳۶۱ - ۴۰۱ ق / ۹۷۲ - ۱۰۱۱ م)

مجلة تاريخ علوم العربية، ج ۲ (۲)، حلب، ۱۹۷۸ م، غاده كرمى مقاله ای به انگلیسی درباره المائة.

مجلة معهد المخطوطات، جلد ۵.

مجله معهد المخطوطات العربية، جلد ۶.

مسالك الأبصار في ممالك الأمصار، احمد فرزند يحيى فرزند فضل الله (۷۰۰ - ۷۴۹ ق / ۱۳۰۱ - ۱۳۴۹ م)، تصحيح چندين محقق، انتشارات المجمع الثقافي، ابوظبي، امارات، ۱۴۲۴ ق / ۲۰۰۳ م، ۲۷ جلد.

معجم مرعشى الطبى الكبير (عربى - انجليزى)، مرعشى محمد اسامه، مكتبه لبنان ناشرون، بيروت، ۲۰۰۵ م. ← مرعشى

مقالة في الجدري، ابوسهل مسیحی عيسى فرزند يحيى (۳۶۱ - ۴۰۱ ق / ۹۷۲ - ۱۰۱۱ م)

مؤلفات و مصنفات ابوبکر محمد بن زکریای رازی به سال ۱۳۳۹ خ توسط چاپخانه دانشگاه تهران، ۴۴۴ برگه. نامه دانشوران، علیقلی میرزا، اعتضادالسلطنه، چاپ سنگی، ۱۲۹۶ - ۱۳۲۴ ق؛ دیگر: رضا صدر، انتشارات دارالفکر، قم، ۱۳۳۸ خ.

نزهة الأرواح و روضة الأفراح، شمس‌الدین محمد فرزند محمود (د: ۶۸۷ ق / ۱۲۸۸ م)، ترجمه مقصودعلی تبریزی (سده ۱۱ هـ)، تصحیح و مقدمه‌نگاری محمدتقی دانش‌پژوه و محمد سرور مولایی، تهران، علمی فرهنگی، ۱۳۶۵ خ؛ به کوشش خورشیداحمد، حیدرآباد دکن، ۱۳۹۶ ق.

نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، درباره نسخه‌های خطی، زیر نظر محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار، دفتر سوم، چ. تهران، ۱۳۴۲ خ.

نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، درباره نسخه‌های خطی، زیر نظر محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار، دفتر پنجم، نسخه‌های خطی نشریه کتابخانه مرکزی و اسناد دانشگاه تهران، ۱۳۴۶ خ، ۷۶۸ برگه.

نوادر الحکمة، ابوسهل مسیحی عیسی فرزند یحیی (۳۶۱ - ۴۰۱ ق / ۹۷۲ - ۱۰۱۱ م) پیشکش به اسهبد مرزبان فرزند رستم فرزند شروین آل‌باوند (پیرامون ۳۸۹ ق) بر فریم و شهریارکوه. نسخه‌ای در کتابخانه دانشگاه استانبول است نک: نوادر المخطوطات، فهرست ششن، ج ۲، ۴۲۵؛ مقاله کرامتی.